

Grafelijke Zalen Binnenhof

Cultuurhistorisch onderzoek met waardestelling
van een drietal 'hotspots' binnen het complex
Grafelijke Zalen

Afbeelding op het voorblad.
Voorgevel van de Grote Zaal uit ca. 1295.

Grafelijke Zalen

Binnenhof 8-14 Den Haag

Cultuurhistorisch onderzoek met waardestelling
van een drietal 'hotspots' binnen het complex
Grafelijke Zalen

Opdrachtgever
Rijksvastgoedbedrijf

Auteurs

Oktober 2018

© 2018. Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze rapportage mag worden vermenigvuldigd, opgeslagen in een geautoriseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopieën, opnamen, in enige vorm of welke andere wijze zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de opdrachtgever en/of auteurs.

Inhoudsopgave

1	Inleiding	p. 07
2	Projectgegevens	p. 09
3	Bouwgeschiedenis complex Grafelijke Zalen	p. 10
4	Inleiding op drie onderzoeksvragen (hotspots)	p. 17
	4.1 Binnenplaats	
	4.1.1 <i>Bouwgeschiedenis binnenplaats</i>	
	4.1.2 <i>Bouwhistorisch onderzoek Garderobekelder</i>	
	4.1.3 <i>Onderzoek oostmuur Garderobekelder</i>	
	4.1.4 <i>Onderzoek gevels binnenplaats</i>	
	4.2 Zuidgevel: wijziging entree	
	4.2.1 <i>Zuidmuur Garderobekelder interieur</i>	
	4.2.2 <i>Zuidmuur Garderobekelder Exterieur</i>	
	4.3 Noordgevel Grote Zaal i.v.m. doorvoer techniek	
5	Waardstelling	p. 53
	5.1 Waardstelling complex Grafelijke zalen	
	5.1.1 <i>Algemene historische waarde</i>	
	5.1.2 <i>Stedenbouwkundige en ensemble waarde</i>	
	5.1.3 <i>Architectuurhistorische waarde</i>	
	5.1.4 <i>Bouwhistorische waarde</i>	
	5.1.5 <i>Waarde vanuit de gebruikshistorie</i>	
	5.2 Waardstelling onderdelen (drie 'hotspots')	
	5.2.1 <i>Binnenplaats</i>	
	5.2.2 <i>Garderobekelder</i>	
	5.2.3 <i>Oostmuur Garderobekelder</i>	
	5.2.4 <i>Zuidmuur Garderobekelder</i>	
	5.2.5 <i>Zuidgevel exterieur Grote Zaal t.p.v. toegang Garderobekelder</i>	
	5.2.6 <i>Interieur Grote Zaal op plaatsen voor doorvoer leidingen</i>	
	5.2.7 <i>Exterieur Grote Zaal op plaatsen voor doorvoer leidingen</i>	
6	Aanbevelingen voor verder onderzoek en documentatie tijdens werkzaamheden	p. 62
7	Literatuurlijst	p. 63
8	Colofon	p. 65

1. Inleiding

De vraagstelling voor het cultuurhistorisch onderzoek van het complex Grafelijke Zalen concentreert zich op een drietal plaatsen waar in verband met de aanstaande renovatie van het Binnenhofcomplex interventies worden voorzien. De plaatsen waarvoor nader cultuur- en bouwhistorisch onderzoek is vereist, zijn de volgende zogenoemde hotspots:

1. *Entree – Routing Bezoekers Grafelijke Zalen*

Omschrijving in het Programma van Onderzoek (PvO)

In de langsgewel van de Ridderzaal, aan de zuidzijde, is een nieuw, ruim entreegebied gesitueerd. Het betreft de gevel waar o.a. de huidige entree van bezoekerscentrum Prodemos ligt. Het nieuw geplande entreegebied zorgt ervoor dat grote groepen bezoekers via de zuidzijde, door middel van trappen vanaf het straatniveau het souterrain kunnen bereiken. In dit souterrain bevindt zich de ontvangst, garderobe, toiletten etc. Tevens een entree voor het aanleveren van goederen naar het souterrain.

Deze nieuwe entree en dit nieuwe entreegebied zorgt voor aanpassingen aan het straat- en gevelbeeld, als het gebruik van achterliggende kelderruimten van de Grafelijke Zalen.

Een waardering van deze onderdelen is van groot belang.

De vraagstelling aan de onderzoekers is door de projectleiding aangegeven als het aanbrengen van een nieuwe entree in de tweede travee van de zuidgevel vanaf de oostzijde, waarvoor zowel het exterieur (tweede travee zuidgevel) als het interieur (zuidmuur garderobekelder) moeten worden onderzocht en gewaardeerd.

2. *Lichthof met trap en lift*

Omschrijving PvO: Tussen de verschillende zalen aan de noordoostzijde van het Grafelijke Zalencomplex, bevindt zich een kleine binnenplaats. In de nieuwe ontwerpplannen wordt deze binnenplaats overkapt en voorzien van een ruime, statige trap en een lift. Hierdoor worden de verschillende zalen van het complex beter ontsloten en de lift vergroot de integrale toegankelijkheid.

Bij dit onderzoek is van belang: het ontstaan van deze lichthof en de betekenis hiervan (en de groei van ruimten er omheen) in de loop van de eeuwen. En wat betekent deze lichthof nog meer naast licht en lucht.

Een waardering van deze lichthof in relatie tot de aangrenzende ruimten is van groot belang.

De vraagstelling aan de onderzoekers is door de projectleiding aangegeven als onderzoek van de gevels waarin mogelijk doorbraken worden gemaakt. Dit zijn de oostmuur van de garderobekelder en de westgevel van het Rolgebouw. Daarnaast is waardering gewenst van het trapportaal dat uit de twintigste eeuw dateert.

3. *Bouwmuren Ridderzaal-techniek*

Omschrijving PvO: in de nieuwe ontwerpplannen wordt gewerkt aan verbetering van het klimaat in de Ridderzaal. Hiervoor moeten in de langsgewel, in het muurwerk van

deze zaal enkele kleine openingen gemaakt worden, in horizontale en verticale richting. Horizontaal: van buiten naar binnen; verticaal: door het muurwerk van de zaal naar een installatie in het souterrain.

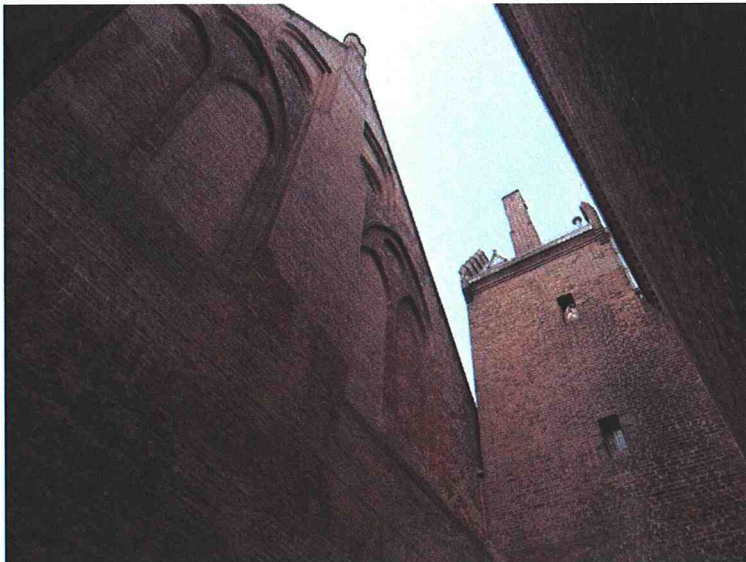
Een waardering van deze onderdelen van de gevel is hierbij van groot belang, voor zowel het exterieur als het interieur als voor het muurwerk zelf.

De vraagstelling aan de onderzoekers is nog niet geheel duidelijk.

Het cultuurhistorisch onderzoek en waardestelling van deze drie onderdelen dient een drietal doelen:

voor het maken van de juiste ontwerpkeuzen en als inspiratie
als ondersteuning voor de toetsende rol van de adviseurs van het Rijksvastgoedbedrijf
als ondersteuning voor de Gemeentelijke monumentenzorg Den Haag en de
Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed voor weging van de plannen en het verlenen
van de omgevingsvergunning

Het onderzoek naar de drie hotspots en de rapportage hiervan heeft plaatsgehad in de maanden september-oktober 2018.

Afb. 1. Binnenplaats tussen de Grote Zaal en het Rolgebouw, met links de topgevel van de Grote Zaal uit ca. 1295 en rechts de Haagtoren van het Rolgebouw uit ca. 1250.

2. Projectgegevens

Binnenhof 8-14
2513 AA Den Haag

Kadastraal nummer: Sectie F nummer 1762

Monumentstatus: Rijksmonument

Monumentnummer: 17475

Inschrijving register: 11.01.1967

Omschrijving registerblad: Voormalig paleis der Graven van Holland met Ridderzaal; het oudste deel van omstreeks 1250 bevat nog een kelder uit de bouwtijd en daarboven de Rolzaal; de oostelijke aanbouw, eertijds de Civiele kamer van het Hof van Holland, dateert in zijn huidige toestand uit 1668, toen ook de zeven wandschilderingen op doek door Gerard de Laresse werden aangebracht; de Ridderzaal uit de tweede helft van de 13e eeuw bevat in de kelder nog resten van een ouder gebouw.

Bescherming: Het gehele Binnenhof is onderdeel van een beschermd stadsgezicht.

Opdracht: Cultuurhistorisch onderzoek met waardestelling van een drietal 'hotspots' binnen het complex Grafelijke Zalen

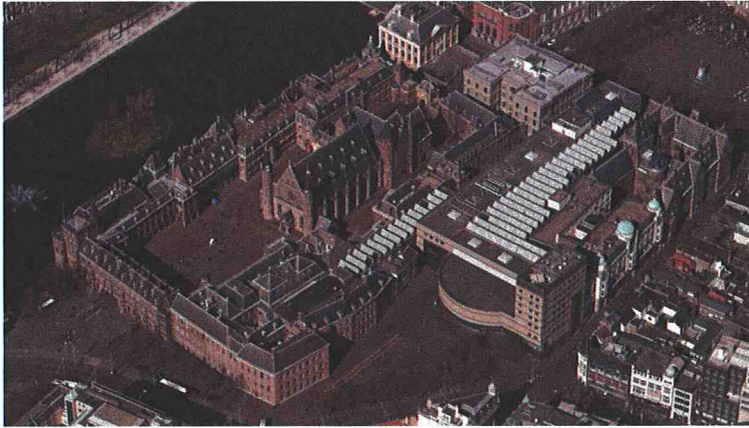
Opdrachtgever: Rijksvastgoedbedrijf
[REDACTED]

Opdrachtnemers:

[REDACTED] Bureau Voor Bouwhistorisch Onderzoek

[REDACTED] Restauratie – Bouwhistorisch Onderzoek

3. Bouwgeschiedenis complex Grafelijke Zalen

Afb. 2. Luchtfoto van het Binnenhofcomplex. (Beeldbank Aerophotostock).

Het complex Grafelijke Zalen bevindt zich in het midden van het Binnenhof. Het bestaat uit een drietal aan elkaar verbonden gebouwdelen. Het grootste en bekendste bouwdeel is de Grote Zaal (Ridderzaal). Daar achter bevindt zich het Rolgebouw met als belangrijkste vertrek de Rolzaal. In de aanbouw ten zuidoosten van het Rolgebouw bevindt zich de zogenoemde De Lairessezaal en heet daarom ook wel Lairessegebouw. Het complex is in zijn algemeenheid ontstaan tussen 1229 en 1337.

De vroegste ontstaansgeschiedenis van het Binnenhof is nog altijd in nevelen gehuld. In 1229 koopt graaf Floris IV (1210-1234) nadat hij in 1222 graaf van Holland is geworden, van Dirk van Wassenaar 'de hof van vrouwe Meilendis'. Uit de omschrijving van deze 'hof' blijkt dat het een agrarisch domein met jurisdictie betreft. Of hierop al stenen gebouwen aanwezig zijn, is onbekend. De reden van aankoop door Floris IV is mogelijk de centrale ligging in het graafschap en de aanwezigheid van jachtgebieden.

De middelste kelder onder de Grote Zaal kan qua formaat baksteen worden gerelateerd aan een bouwfase door Floris IV ondernomen.

Afb. 3. De oudste kelder midden onder de Grote Zaal. Opname uit 1899. (Beschrijving 1907)

Mogelijk bouwt hij hier in eerste instantie een jachtslot. Zijn vroege dood in 1234 zal verdere bouwplannen hebben verhinderd.

De bouwactiviteiten van Floris' zoon Willem II (1227-1256) hebben na zijn verkiezing tot rooms-koning van het Duitse Rijk in 1247, grootse vormen aangenomen: volgens een kroniekschrijver bouwt hij 'een coninclie palays'. Dit 'palays' is het Rolgebouw met aan de noordwestzijde de Haagtoren en een ronde traptoren aan de zuidwestzijde. Deze bouwdelen zijn door een muur verbonden met het gebouw van Floris IV, waardoor een binnentuin is ontstaan.

Het Rolgebouw is een rechthoekig gebouw met een inwendige maat van ca. 24,5 x 9m en telt drie bouwlagen met ongedeelde vertrekken: de overwelfde kelderzaal, de Rolzaal en de Weeskamer. Vanuit elke bouwlaag is de rechthoekige Haagtoren toegankelijk. De ronde traptoren aan de zuidwestzijde zorgt voor de onderlinge verbinding.

De entree tot dit aanzienlijke gebouw is oorspronkelijk gelegen aan de oostzijde in de vorm van een smal portaalgebouw. Aan de westzijde bevindt zich immers de ommuurde binnentuin.

Floris V (1254-1296) bouwt vervolgens een nieuwe zaal als tegenhanger van de 'Oude Zaal' zoals het Rolgebouw oorspronkelijk wordt genoemd. Deze imposante zaal met een breedte van 18m zonder ondersteuning, is mogelijk geïnspireerd op de Westminster Hall in Londen, die Floris van zijn Engelandreizen kende. Nadat hij in 1290 afstand moet doen van zijn aanspraak op de Schotse troon en waarvoor hij een som geld ontvangen zou hebben, start hij de bouw van de Grote Zaal. De binnentuin wordt daardoor aanzienlijk verkleind tot de maat van de huidige binnenplaats en dient dan voornamelijk als lichthof voor de omliggende bebouwing.

De derde en laatste uitbreiding van het complex vindt plaats onder graaf Willem III (1287-1337) met de bouw van een vrijwel vierkant gebouw aan de zuidoostzijde van het Rolgebouw. Hierin bevindt zich op de verdieping de De Lairessezaal boven drie kelders van verschillende afmeting. De bouw is mogelijk gefaseerd tot stand gekomen op grond van verschillende punten, zoals de vensters die zich in twee keldermuren bevinden, die nu ingebouwd zijn. Via dendrochronologie is het kaphout gedateerd op 1329, wat een passende datering voor het gehele bouwdeel geeft.

Gedurende de volgende bijna zeven eeuwen vinden er talrijke verbouwingen en wijzigingen aan dit gebouwencomplex plaats. In eerste instantie zijn deze ingrepen gerelateerd aan het gebruik van de bouwdelen. Tot circa 1500 worden het Rol- en het De Lairessegebouw gebruikt als woning voor de graven. Met de bouw van woonvertrekken langs de Hofvijver aan de noordzijde van het Binnenhof, komt de ruimte in de Grafelijke Zalen vrij voor bestuursorganen. Zo wordt hier in 1511 het Hof van Holland ondergebracht: de Rolzaal voor criminele zaken en de De Lairessezaal voor civiel recht. De toegang is dan niet langer via de oostzijde van het Rolgebouw, maar vindt plaats middels een trap tussen Grote Zaal en Rolzaal. Voor deze trap wordt op de binnenplaats aan de zuidzijde een portaal gebouwd.

In 1689 ondergaat de civiele Raadkamer een belangrijke wijziging. Architect Roman en schilder De Lairesse ontwerpen een geheel nieuw interieur, waarbij zeven

geschilderde doeken van De Lairesse in een zeventiende-eeuwse classicistische architectuur (van hout/stuc) worden opgenomen.

De Grote Zaal is wat betreft het exterieur vanaf begintijd tot in de 19de eeuw aan de noord- en zuidzijde geheel ingebouwd geraakt door de bouw van huizen en kantoren. In het interieur wordt ten tijde van de Republiek een groot rad ingebouwd voor de trekkingen van de loterij. Tegen de lange wanden worden allerlei houten kramen aangebracht die als boekwinkeltjes fungeren.

In 1860 vindt, nadat de Staatsloterij de zaal heeft verlaten, een grote bouwkundige ingreep plaats onder leiding van rijksbouwmeester Rose. Wegens vermeende bouwvalligheid en zijn misvatting over de authenticiteit van de kap, wordt deze middeleeuwse overkapping gesloopt en vervangen door een toentertijd moderne constructie van een zinkgedekte kap met glasruiten op gietijzeren kolommen in neogotische stijl. Daarnaast sluit Rose de beide doorgangen in de oostgevel van de zaal, zodat de directe verbinding tussen Grote Zaal en Rolzaal wordt verbroken. Deze ingreep heeft consequenties voor de routing naar het gerechtshof in het Rolgebouw. Rond 1880 vindt een belangrijke historiserende restauratie plaats van de westelijke buitengevel van de Grote Zaal plaats naar de plannen van architect Pierre Cuypers. Zowel de entree als de torenbekroningen krijgen een neogotische uitstraling.

Hadden de genoemde ingrepen steeds betrekking op de Grote Zaal, in de periode 1896-1904 ondergaat het gehele complex Grafelijke Zalen een restauratie waaraan het haar tegenwoordige uitstraling nog ontleent. Het complex is door nalatig onderhoud in een dergelijk slechte conditie gekomen, dat er aan het einde van de negentiende eeuw zelfs stemmen opgaan om het complex af te breken. De door het Rijk ingestelde Commissie van advies, waarin vijf architecten zitting hebben, heeft op grond van diepgaand onderzoek het gebouwencomplex teruggestaureerd naar een middeleeuws beeld. De commissie formuleert het in haar verantwoording over de restauratie als volgt: '(...) het bestaande niet verder wegbrak dan voor het beoogde doel nodig was. (...) uit een zekere zuinigheid en gemakzucht (...) sloopte men zoo weinig mogelijk, liet het oude onaangeroerd, ommetselde en overpleisterde alles en verborg het daardoor aan het oog. Daaraan is het te danken, dat bij de Grafelijke Zalen nog zooveel onschatbare gegeven van vroegere toestanden bewaard zijn gebleven en men bij een nauwkeurig onderzoek der muurwerken (...) vaak de meest verrassende vondsten deed, waardoor het ten slotte mogelijk werd, met volkomen zekerheid een aantal oude vormen te herstellen'.¹ De aanbouwen tegen de noord- en zuidgevel van de Grote Zaal worden gesloopt, de zijgevel zelf gereconstrueerd voor zover mogelijk en verder aangevuld tot het huidig uiterlijk met kantelenreeks en arkeltorentjes. Tevens worden aan de noord- en zuidgevel aanbouwen naar aanleiding van bouwhistorische vondsten en historische afbeeldingen gereconstrueerd, aan de noordzijde de zogenoemde Koninginnekamer.

¹ *Beschrijving van de Grafelijke Zalen op het Binnenhof te 's Gravenhage*, In opdracht van den Minister van Waterstaat, bewerkt door de Commissie van Advies en uitgegeven door de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst, 1907, p. 121.

Voor het interieur worden ook rigoureuze plannen ontwikkeld om het middeleeuwse karakter zoveel mogelijk terug te brengen. De kap van Rose, die nog maar 35 jaar daarvoor is aangebracht, wordt wegens ondeugdelijkheid (lekkages) gesloopt en vervangen door een reconstructie van de oorspronkelijke eiken kap naar de opmetingen van de oude kap die Rose voor de sloop ervan in 1860 heeft laten maken.

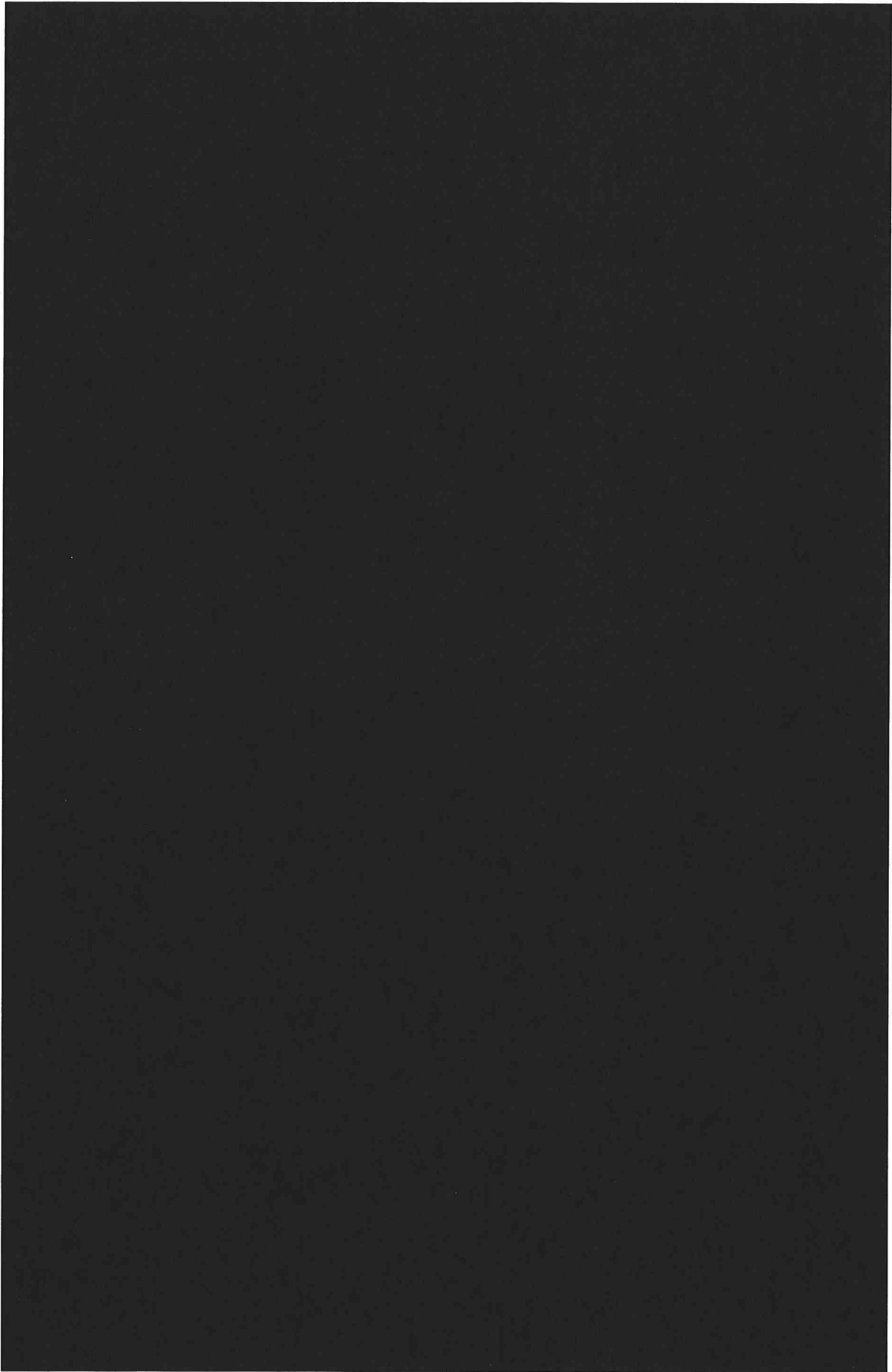
Het zeventiende-eeuwse interieur van de De Lairessezaal is met enig gemor teruggebracht in deze uitmonstering, omdat na ontmanteling van de zaal zoveel bouwsporen uit verschillende tijden worden gevonden, dat een eenduidige reconstructie ondoenlijk blijkt.

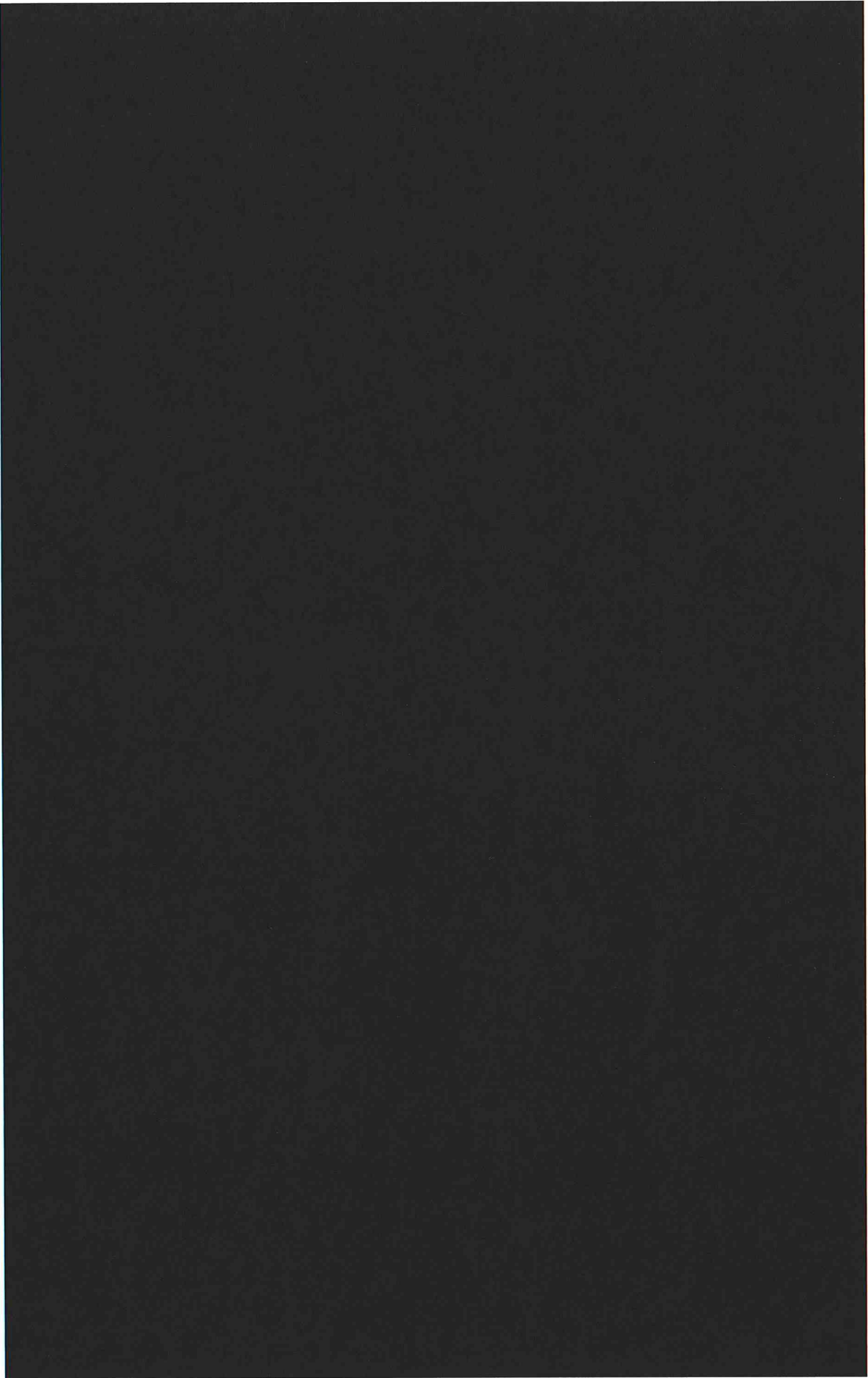
De Rolzaal krijgt een nieuwe balklaag en er worden vensters gereconstrueerd op basis van een aantal vondsten van oorspronkelijke vensters. Dit geldt ook voor de erboven gelegen Weeskamer.

Aan de bestaande kelders onder de Grote Zaal wordt een derde kelder toegevoegd voor de plaatsing van een oliegestookte ketel voor het centrale verwarmingssysteem, de tegenwoordige Garderobekelder onder het oostelijk deel van de zaal. Vanwege het nieuwe gebruik van de zaal vanaf 1904 voor Prinsjesdag (opening van de Verenigde Vergadering van de Staten-Generaal) vindt een aantal aanpassingen plaats ten behoeve van de logistiek.

Behalve diverse interne renovaties/aanpassingen in verband met techniek, comfort en smaak, vindt omstreeks 1968 nog een bouwkundige ingreep plaats in het gebied van de binnenplaats in verband met de logistiek van de Grote Zaal. Hierop wordt in het volgende hoofdstuk nader ingegaan.

Afb. 4 en 5 op de volgende twee pagina's: de plattegrond van de kelderverdieping en bel-etage van de Grafelijke Zalen met de verschillende bouwfasen in kleur.

4 Inleiding op drie onderzoeksvragen (hotspots)

Het onderzoek naar de drie hotspots is tweeledig aangepakt: literatuuronderzoek en historisch onderzoek in archieven naar tekeningen en documentatie van de bouwfasen en restauraties/aanpassingen van de onderzoeksgebieden. Voor het archiefonderzoek zijn de archieven van het Nationaal Archief, het archief van het Rijksvastgoedbedrijf en het archief van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed geraadpleegd. Tevens is er uitgebreid literatuuronderzoek uitgevoerd.

Met het bouwhistorisch onderzoek is naar gelang de situatie het historisch muurwerk op schaal: 1:20 gedocumenteerd op ruitjespapier of ingeschetst en opgemeten.

Vervolgens zijn deze uitgewerkt in tekeningen waarin in kleur de verschillende bouwfasen zijn aangegeven. Voor de documentatie van het historisch muurwerk van de binnenplaats tussen het Rolgebouw en de Grote Zaal is gekozen voor het bewerken van foto's van beide gevels (oostgevel = westgevel Rolgebouw; westgevel = oostgevel Grote Zaal). Op de bewerkte foto's is de periodisering van het metselwerk door middel van een nummering verduidelijkt.

Voor een verantwoorde fasering van de Grafelijke Zalen is het bouwhistorisch onderzoek niet beperkt tot de drie hotspots, maar zijn naast de Garderobekelder ook de twee middeleeuwse kelders onder de Grote Zaal en de Haagtoren van het Rolgebouw in het onderzoek betrokken.

4.1 Binnenplaats

4.1.1 *Bouwgeschiedenis binnenplaats*

De binnenplaats is als zodanig ontstaan als restruimte van een vroegere binnentuin. Deze binnentuin is in eerste instantie onderdeel van de vroegste bebouwing, een mogelijk jachtslot, rond 1230. Het Rolgebouw uit omstreeks 1250 sluit aan op dit vroegere bouwdeel, waardoor sprake is van een vergrote binnentuin. De bouw van de Grote Zaal aan het eind van de dertiende eeuw beslaat het terrein van het jachtslot én het gedeelte van de binnentuin uit ca. 1230. De oostgevel van de zaal grenst aan de Haagtoren en ronde traptoren ten westen van het Rolgebouw en zodoende resteert een klein gedeelte van de binnentuin. Er is dan sprake van een binnenplaats, die voornamelijk in gebruik zal zijn geweest als lighthof.

Het maaiveld van de binnenplaats en voorheen de binnentuin, is vermoedelijk gelijk geweest aan het huidige vloerniveau, dus gelijk aan de vloer van de Grote Zaal. De toegang vanuit het Rolgebouw naar de binnenplaats vindt tot 1511 plaats door de ronde toren aan de zuidwestzijde. In de toren is de dichtmetseling met segmentboog van deze doorgang nog herkenbaar (zie afb. 6 en 7 volgende pagina.). Na de bouw van de Grote Zaal is de binnenplaats ook vanuit deze zaal toegankelijk. De graaf heeft een privé toegang tot de Grote Zaal die waarschijnlijk op de plaats van de huidige doorgang naar de trap naar de Rolzaal was gelegen. Mogelijk bevindt zich dan op de binnenplaats een klein portaal of afdak voor een droge oversteek tussen Grote Zaal en traptoren.

Afb. 6 en 7. Links de bovenzijde van de dichtgezette oorspronkelijke doorgang naar de binnentuin in de ronde traptoren van het Rolgebouw. Rechts de onderzijde. Tijdens de restauratiecampagne van 1896-1904 is de wenteltrap in gewijzigde vorm gereconstrueerd i.v.m. de jongere entree in de zuidgevel van de toren, zodat de trapvlucht nu voor de dichtzetting van de doorgang loopt.

Of er in de graventijd (tot 1511) nog andere bouwwerken op de binnenplaats verrijzen, is onduidelijk. Een vermelding uit 1376 van 'vulnesse [vuilnis] twisschen die oude zael ende die nuwe zael' geeft niet direct de indruk dat de binnenplaats wordt gebruikt voor andere doeleinden. In de literatuur wordt echter een garderobe, die in 1500 aan de 'toirn' van hertog Willem is gelegen, gekoppeld aan een 18de-eeuws vertrek dat zich op dat moment aan de noordzijde van de binnenplaats tegen de Haagtoren bevindt.

De graven verlaten rond 1500 het Rol- en Laressegebouw als woning en trekken zich terug in de woonvertrekken die zich aan de noordzijde van het Binnenhof langs de Hofvijver bevinden. Het Rolgebouw komt dan ter beschikking van het Hof van Holland, een van de grafelijke bestuursorganen. Blijkbaar moet er op dat moment een keuze worden gemaakt voor de entree tot dit gebouw. Oorspronkelijk is de entree aan de oostzijde van het Rolgebouw gelegen, zijnde een smal portaalgebouw met trapopgang. Aan de noordzijde van het gebouw is op enig moment een verbinding met de woonvertrekken aan de Vijverzijde gekomen, als voorloper van de 17de-eeuwse Middenpoort.

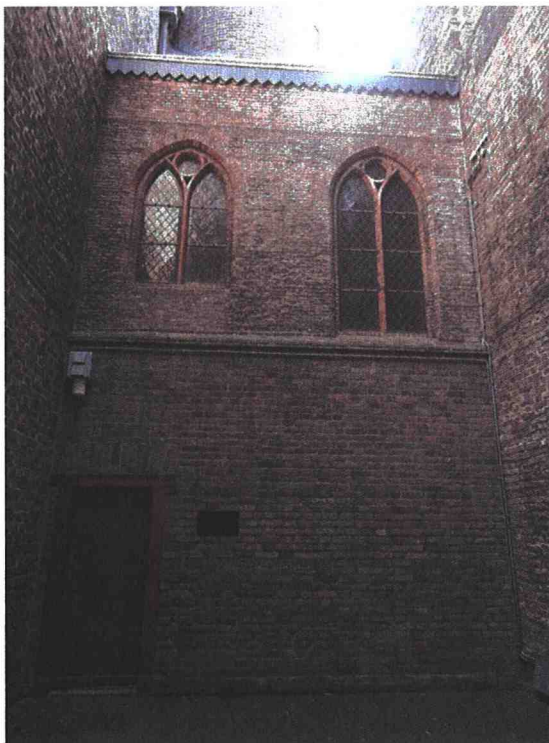
Uit de archieven is bekend dat in 1511 aan de zuidzijde van de binnenplaats een portaal wordt gebouwd, waarin een trap voor de communicatie tussen de Grote Zaal en het Rolgebouw, i.c. de Rolzaal, zorgt.² De Grote Zaal is hiermee het voorportaal van het Hof geworden. In het overwelfde portaal is een brede houten trap aanwezig.

² Jhr. G.G. Calkoen, 'Het Binnenhof van 1247-1747', in: *Jaarboek Die Haghe* 1902, p. 35-182.

Afb. 8. Interieur van de Grote Zaal in 1779 van Hendrik Pothoven. In het midden het kantoor van de Generaliteitsloterij, de voorganger van de staatloterij, met links en rechts boekenkramen. Rechtsachter is in de doorgang de brede houten trap in het overwelfde portaal uit 1511 herkenbaar. (Collectie Mauritshuis, Den Haag)

Mogelijk is deze doorgang voor de trap gemaakt op de plaats van de eerdere verbinding tussen Grote Zaal en binnenplaats. (NB bij eventuele ontmanteling) De binnenplaats is door de bouw van het portaal dus kleiner geworden. Bovendien is de toegang naar de ronde traptoren onbruikbaar geworden door het nieuwe portaal en is een nieuwe toegang tot de binnenplaats gecreëerd onder de nieuwe trap. Deze toegang wordt tot op heden gebruikt.

Afb. 9. Het trapportaal uit 1511 op de binnenplaats tussen de Grote Zaal (rechts) en het Rolgebouw. Links de huidige doorgang naar de binnenplaats. Het gevelmetselwerk onder de doorlopende afzaat betreft restauratiewerk uit 1968-1971. Boven de afzaat origineel gevelmetselwerk uit 1511, uitgevoerd in een beduidend kleiner baksteenformaat.

Achter de Grote Zaal wordt in 1587 een 'nieuwe gevangenis' gemaakt, ook wel aangeduid als 't gevangenhuis met den kelder daer onder op der Zaele in 't aschgat'. De cellen, die blijkbaar op twee niveaus aanwezig zijn, horen bij de nieuwe functie van het Rolgebouw als gerechtshof.

Conclusie: aan het einde van de 16de eeuw op de binnenplaats twee aanbouwen aanwezig zijn: het trapportaal aan de zuidzijde en een cellencomplex aan de noordzijde (zie afb. 10 volgende pagina).

In de loop van de 17de eeuw lijkt een en ander gewijzigd omdat er dan sprake is van een doorgang vanuit de Grote Zaal naar een aanbouw tegen de Haagtoren. Via deze aanbouw loopt de routing van de ambassadeurs en buitenlandse vorsten vanaf de Grote Zaal over de Middenpoort, die uit 1634 dateert, naar de vertrekken van de Staten-Generaal. De stadsbeschrijver De Riemer noemt in 1730 twee trappen aan de oostzijde van de Grote Zaal:

1. een brede trap aan de noordzijde 'streckende na de kamers en vergaderplaats van de Staten-Generaal en
2. een brede trap aan de zuidzijde uitkomend op de Pleitrolle van den Hove Provinciaal'.³

Deze laatste trap wordt in 1767 ter gelegenheid van de inhuldiging van stadhouder Willem V vernieuwd. Er wordt geen materiaal vermeld, alleen dat de bestaande trap van eikenhout was. Peters meldt in 1891 een hardstenen trap, dus mogelijk is de eiken trap op dat moment door een hardstenen exemplaar vervangen.⁴

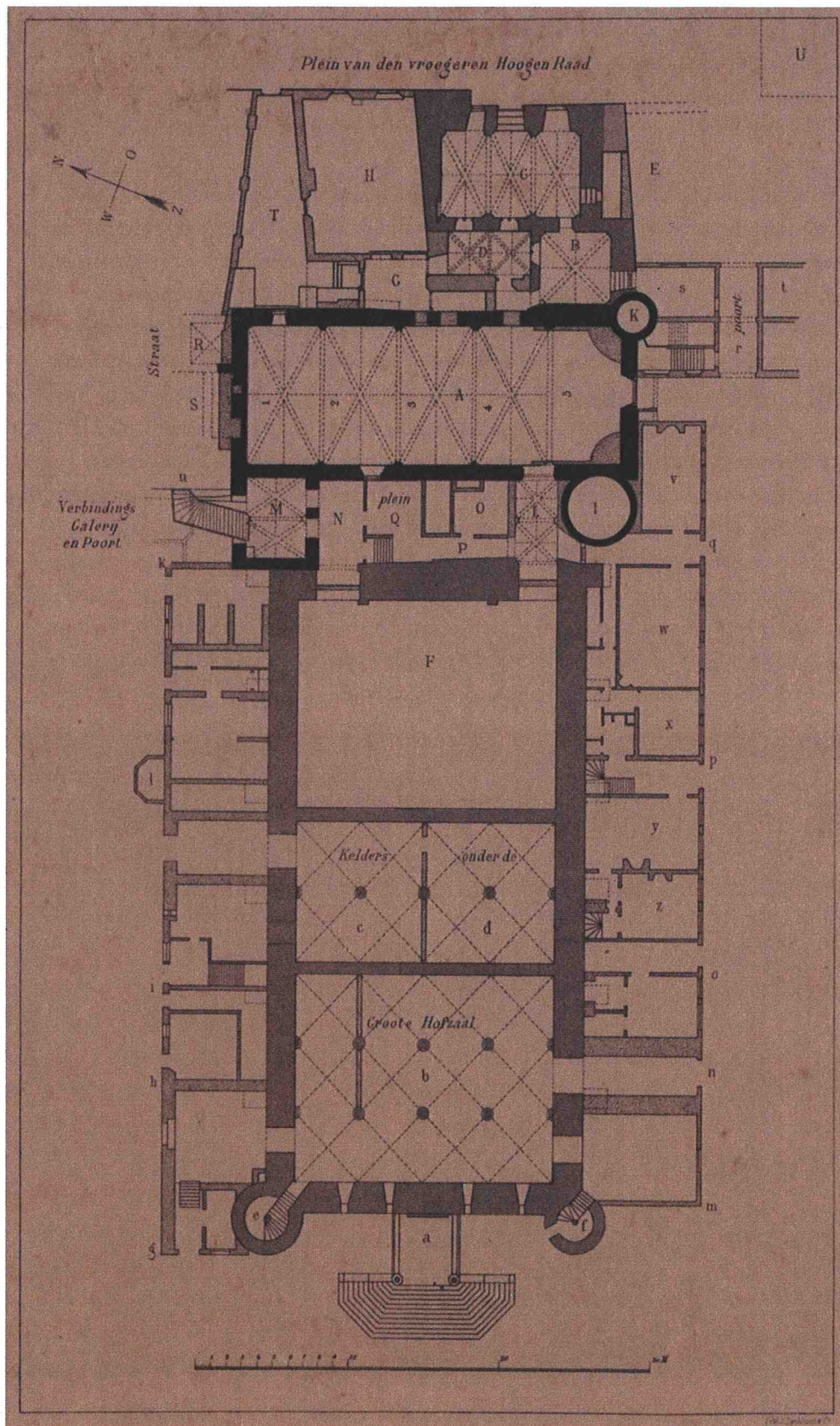
De trap aan de noordzijde zal vermoedelijk uit het midden van de 17de eeuw dateren. Om een representatieve routing voor hoge gasten naar het kwartier van de Staten-Generaal aan de Hofvijver te creëren, is deze trap van cruciale betekenis als schakel tussen de Grote Zaal en de 'galerij' (Middenpoort) die naar de vertrekken van de Staten-Generaal leidt. Dat onder deze 'staatietrap' cellen zijn gesitueerd, is blijkbaar geen probleem. Mogelijk zijn deze cellen een tijd buiten gebruik geweest, want in 1770 worden de 'gevangenhokken' aan de noordzijde van de binnenplaats 'opnieuw' in gebruik genomen als Bedelaarshok, zoals ze 'van ouds' ook werden genoemd.

Conclusie: de twee aanbouwen die aan het einde van de 18de eeuw op de binnenplaats aanwezig zijn, hebben beide een verbindende functie. Aan de noordzijde voor communicatie tussen Grote Zaal en Rolzaal; aan de zuidzijde om een representatieve routing voor hoge gasten van de Staten-Generaal te genereren.

Tijdens de renovatie/restauratie door rijksbouwmeester Rose in 1860-1861 worden de doorgangen vanuit de Grote Zaal afgesloten. Blijkbaar is een representatieve-routing naar de vertrekken van de Staten-Generaal niet meer noodzakelijk. De routing voor het publiek naar het gerechtshof in het Rolgebouw daarentegen is door de afsluiting vanaf de Grote Zaal een hindernisbaan geworden. De Haagtoren krijgt de rol van portaal tussen Middenpoort en aanbouwen op de binnenplaats, waarlangs de route naar de Rolzaal loopt.

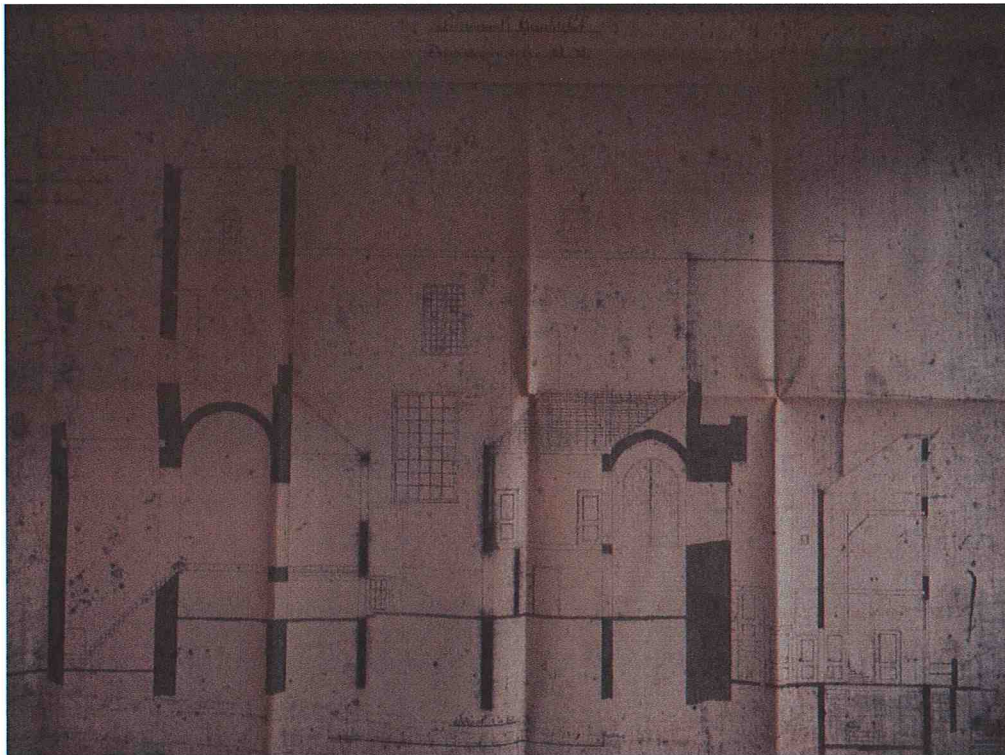
³ J. de Riemer, *Beschrijving van 's Gravenhage*, Delft 1730, p. 121.

⁴ C.H. Peters, *De Landsgebouwen te 's Gravenhage*, 's Gravenhage 1891, p. 26.

In 1879 noemt Ising aan de zuidzijde van de binnenplaats (Q) een gevangenhok (voor O) met daarnaast de doorgang (P) naar de Rolzaal (trapportaal L). Ten noorden van de binnenplaats twee gevangenhokken (N) achter elkaar.⁵ Deze hokken liggen waarschijnlijk achter elkaar, waarvan het voorste hok een getralied venster op de binnenplaats uitkijkend heeft.

Deze nieuwe publieksroute wordt in 1891 door Peters als volgt beschreven: 'Die nieuwe toegang is op zichzelf een merkwaardigheid. Wie langs deze weg de zittingzaal wil bereiken, begint met een in de hoek van de noordelijke binnenpoort uitkomende, hoge, scheluwe en vrij gevaarlijke trap te beklimmen, om boven gekomen onmiddellijk langs een andere trap weer af te dalen. Dan loopt de weg over een dompig vochtig binnenplaatsje met een bijna permanente waterplas, door een smal vunzig gangetje en langs een gewezen gevangenhok naar een derde steile trap. Heeft men ook die beklommen, dan is het doel van de zonderlinge tocht bereikt (...).'⁶ De route die Peters beschrijft begint op de begane grond van de Middenpoort van waaruit een steile, scheluwe trap tot in de Haagtoren leidt (doorgang in noordmuur Haagtoren), vandaar gaat er een trap naar beneden (doorgang in zuidmuur Haagtoren) uitkomend in de aanbouw, vervolgens komt men op de binnenplaats, door een gang langs een 'gevangenhok' (tevens door Ising genoemd (O)) naar een derde steile trap, die zich in het trapportaal uit 1511 ('Oldenbarnevelttrap') tussen Grote Zaal en Rolzaal moet bevinden. Op een niet gedateerde, laat 19de-eeuwse doorsnede-tekening over de binnenplaats is deze route te volgen.

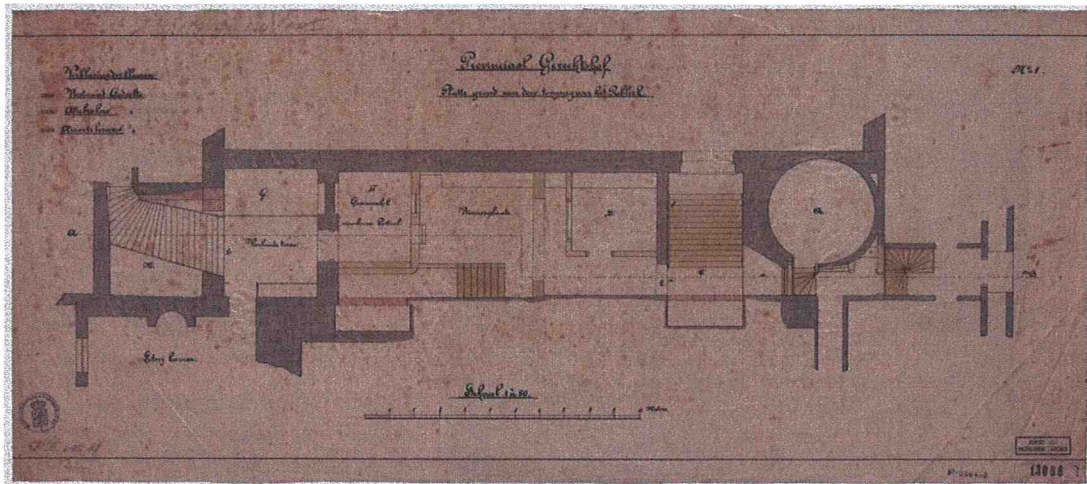

Afb. 11. Doorsnede-tekening van de binnenplaats met de routing voor het publiek naar het gerechtshof in het Rolgebouw uit 1877. (Archief RCE, Amersfoort).

⁵ A. Ising, *Het Binnenhof te 's Gravenhage*, 's Gravenhage 1879, p. 1.

⁶ Peters, op.cit. p. 30.

Van links naar rechts: de ruimte met de trap naar de Haagtoren, vertrek in Haagtoren, vertrek onder lessenaardak, binnenplaats, gang met vertrek erboven en tenslotte het trapportaal. In het bovenvertrek zijn twee deuren aangegeven die op de Rolzaal uitkomen. Het vertrek was bestemd voor de verdachten. Op een plattegrond die uit dezelfde tijd zal dateren, is deze aanbouw ook aangegeven.

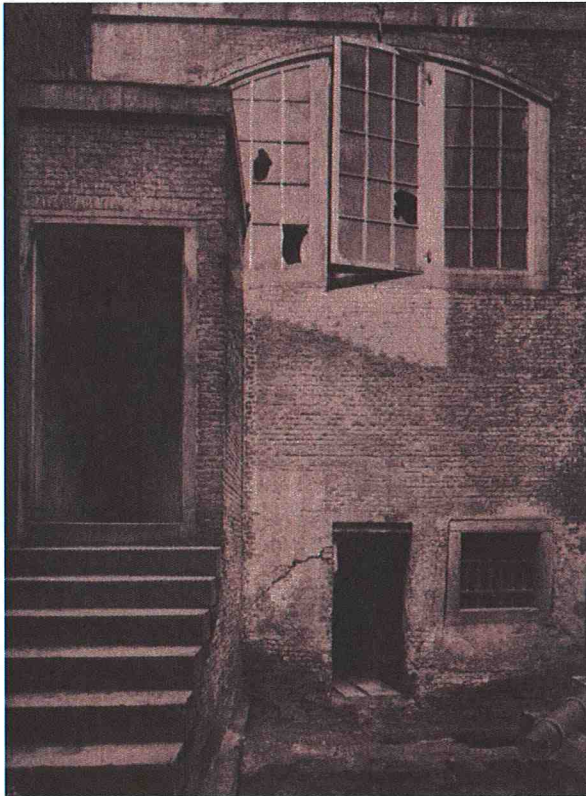
Afb. 12. Plattegrondtekening van de binnenplaats met de routing voor het publiek naar het gerechtshof in het Rolgebouw uit 1877. (Archief RCE, Amersfoort)

Ook in *De beschrijving van de Grafelijke Zalen op het Binnenhof* uit 1907 wordt de binnenplaats als volgt beschreven: ‘de noordelijke toegang voor het publiek naast den Haagtoren ingaande, door den Haagtoren, voortgaande over de gedeeltelijk overbouwde binnenplaats, was aangebracht zonder den minsten eerbied voor muren of gewelven, deuren of ramen en had een moeilijk meer te onderkennen toestand geschapen, waarbij men echter bereikt had het Hof toegang te geven ten zuiden en te doen zetelen te noorden en het publiek aan de noordzijde ingaande, plaats aanwees ten zuiden. Aan de noordzijde van de binnenplaats was daartoe een uitbouw gemaakt, terwijl aan de zuidzijde een gevangenis was gebouwd’.⁷

Conclusie: aan het eind van de 19de eeuw is de binnenplaats voor het grootste deel volgebouwd met een aanbouw tegen de Haagtoren aan de noordzijde en een aanbouw met verdieping tegen het trapportaal aan de zuidzijde. Volgens het rapport van de Commissie van Advies voor de Restauratie van de Grafelijke Zalen uit 1900 is ‘het zeer bouwvallige aanbouwsel van veel later datum en kan worden afgebroken’.⁸

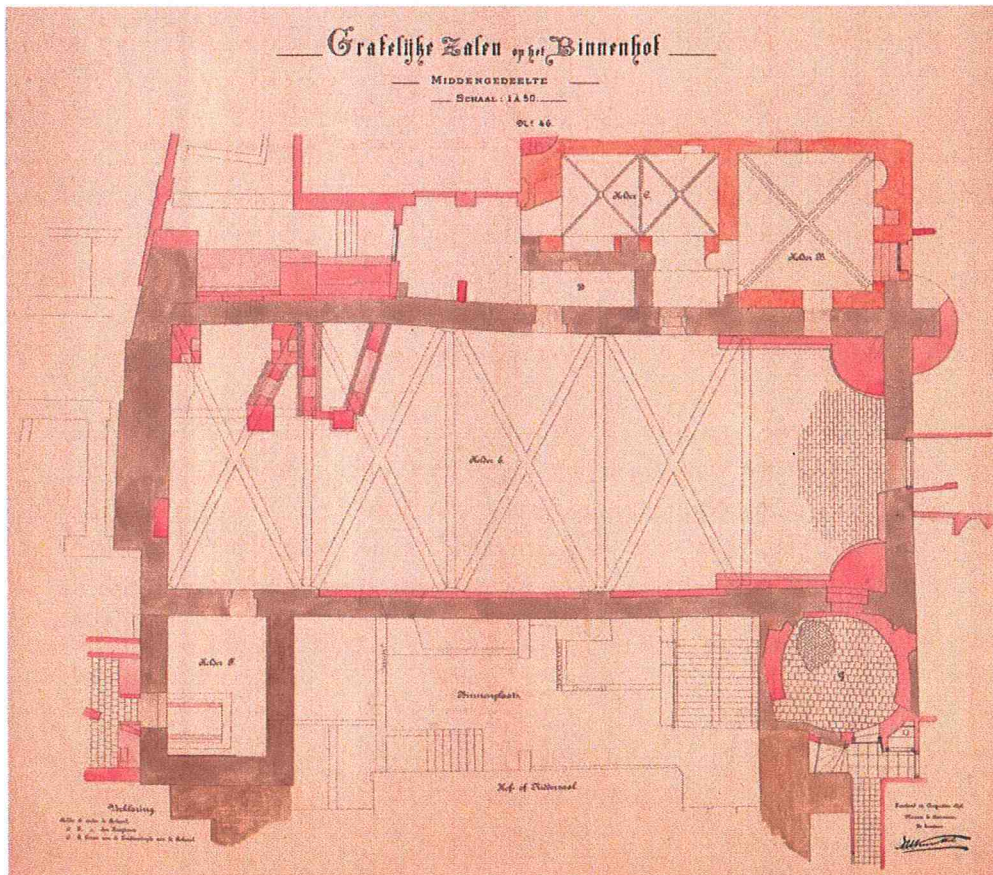
⁷ Beschrijving, op.cit. p. 106.

⁸ Nationaal Archief, 2.04.13: Archief Ministerie van Binnenlandse Zaken, Afdeling Kunsten en Wetenschappen, inv.nr. 951, Rapport VIII, 14.07.1900.

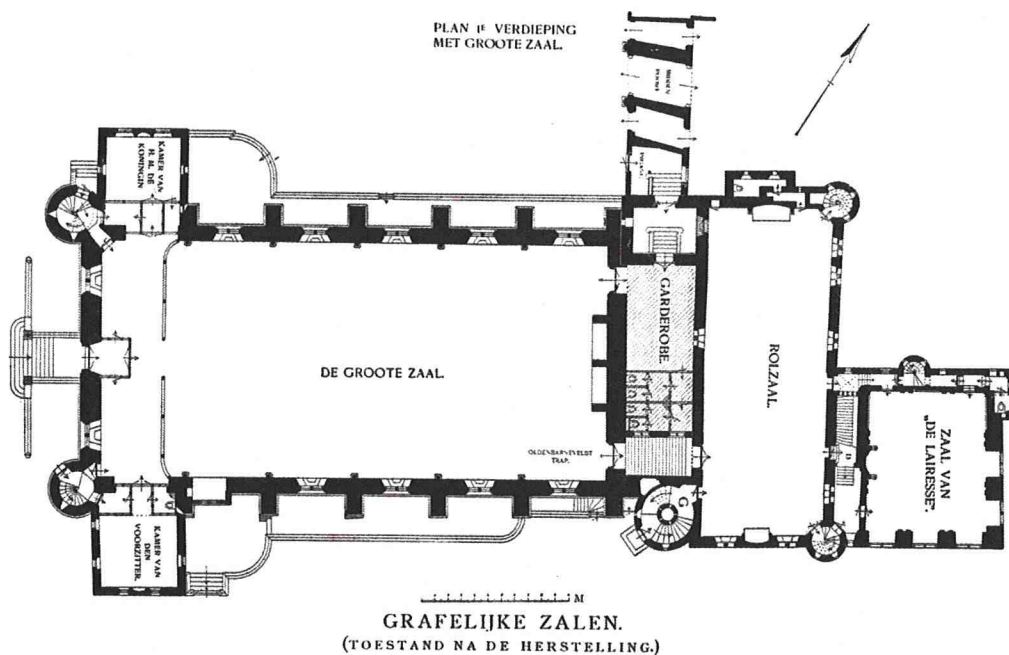

Afb. 13. Uitbouw op de binnenplaats tegen de Haagtoren met links tegen de gevel van de uitbouw een uitgebouwd trapportaal voor de routing voor het publiek naar het gerechtshof in het Rolgebouw. Op afb. 10 pagina 21 wordt deze uitbouw met trapportaal aangeduid met de letter N.
(Haags Gemeentearchief, ca. 1900)

Afb. 14. Plattegrondtekening uit 1898 van het Rolgebouw met aan de onderzijde de binnenplaats, tussen de Haagtoren (links) en de ronde traptoren. (Archief RCE, Amersfoort)

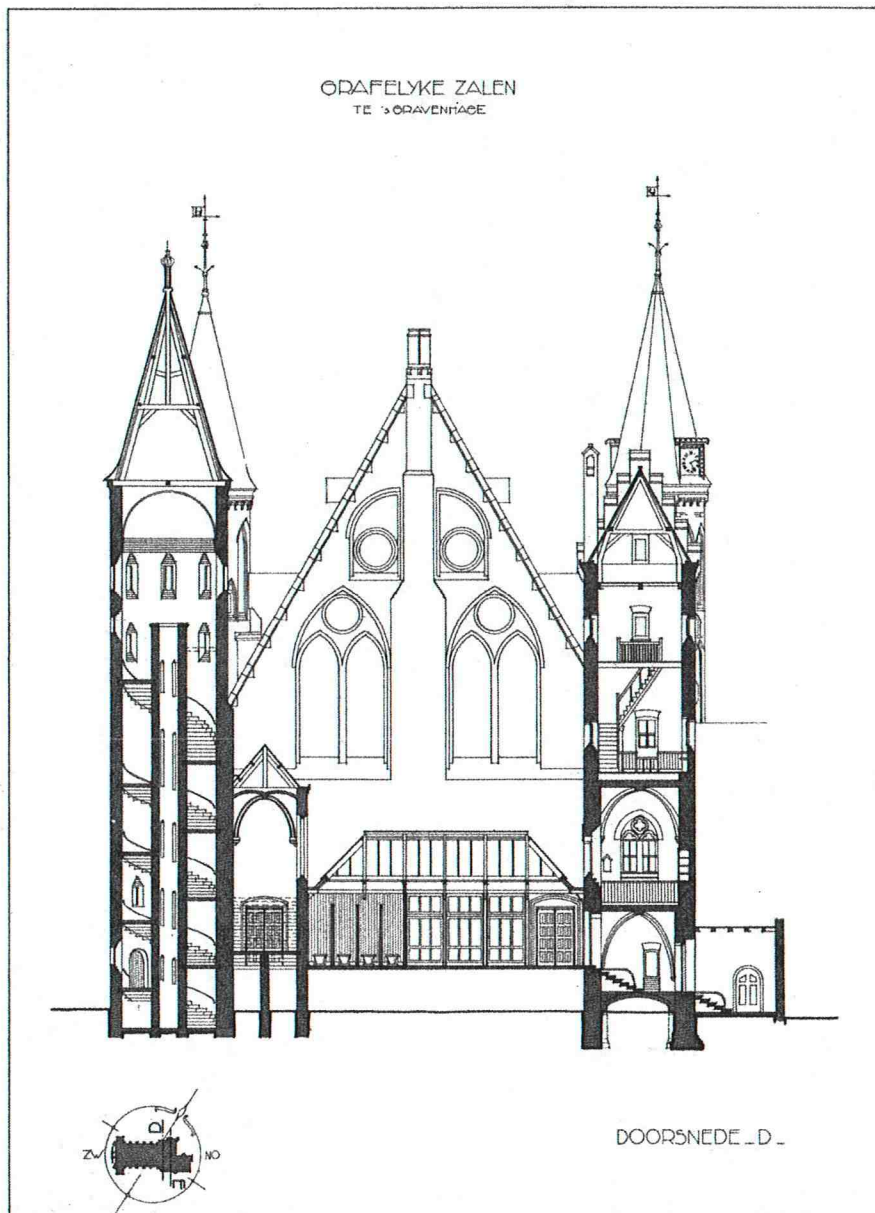

De restauratie van 1900 heeft een grote impact op het gebied rond de binnenplaats. Behalve noodzakelijke restauratiewerkzaamheden, heeft het besluit om de Grote Zaal te bestemmen voor de opening van de Verenigde Vergadering van de Staten-Generaal ertoe geleid dat aanzienlijke veranderingen zijn aangebracht. Voor deze gelegenheid zijn rondom de Grote Zaal voorzieningen nodig waar de verschillende groepen toehoorders (kabinet, kamerleden, ambassadeurs etc.) worden ontvangen. Vanwege de vertraging van de restauratie van de Rolzaal was extra ontvangstruimte noodzakelijk. Die wordt gevonden in het overkappen van de binnenplaats, zodat daar een 'antichambre' met toiletgroep kan worden geplaatst. In de restauratieverantwoording staat de ingreep beschreven: 'Was in het midden van de 15^e eeuw reeds een gedeelte van de open binnenplaats tusschen de zalen in beslag genomen om eene verbinding met trap te maken tusschen de Grootte Zaal en de Rolzaal (de zoogenaamde Oldenbarneveltstrap), en ook tegen den Haagtoren reeds een aanbouwsel aangebracht hetwelk door de Commissie werd gesloopt (afb. 13), zoo moest nu voor het modern gebruik het overige gedeelte van deze plaats worden benut en van eene glasbedekking voorzien'.⁹ De routing naar de Grote Zaal gaat via de Middenpoort en Haagtoren naar de nieuwe antichambre, die in contact staat met de noordelijke toegang tot de Zaal.

Afb. 15. Plattegrond van de bel-etage van de Grafelijke Zalen na de restauratie van 1896-1904 met de nieuwe garderobe (antichambre met toiletgroep) op de binnenplaats. (Beschrijving 1907)

⁹ Beschrijving, op.cit., p. 132.

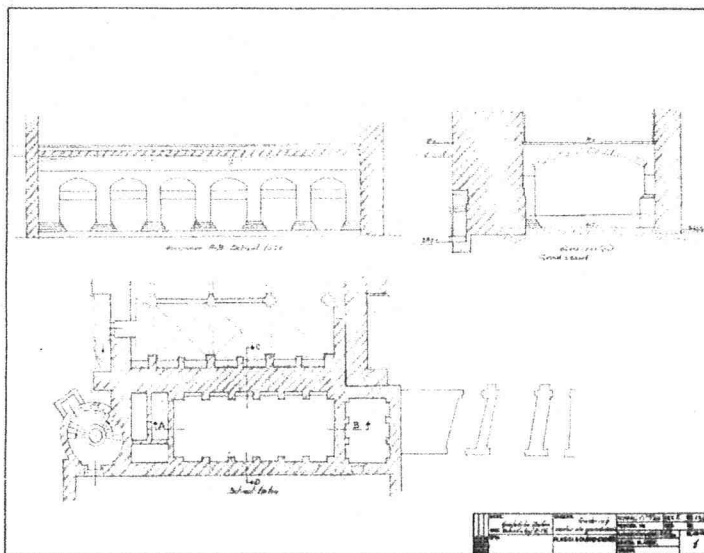

Afb. 16. Doorsnedetekening uit 1944 over de binnenplaats tussen de Haagtoren (rechts) en ronde traptoren met trapportaal uit 1511 met ertussen de met glas overdekte garderobe met antichambre en toiletgroep uit 1896-1904. Het betreft de enige doorsnedetekening waarop de inbouw uit 1896-1904 staat afgebeeld. (Archief Rijksvastgoedbedrijf.)

Het hoogteverschil tussen straatniveau en het niveau van de antichambre en Grote Zaal moet echter nog steeds met twee trappen worden overbrugd.

De eerste opgang is aangebracht in de Middenpoort en geeft toegang tot een tussenniveau in de Haagtoren. De tweede trap is in de Haagtoren geplaatst en vormt de entree tot de antichambre. Deze nieuwe doorgang reikte tot in de kruin van het gereconstrueerde kruisribgewelf van de Haagtoren, waardoor een min of meer monumentale entree werd verkregen.

Voor het nieuwe vloerniveau in de Haagtoren en de garderobe op de binnenplaats is een overwelfde kruipruimte gecreëerd.

Afb. 17. Tekening uit 1963 van de overwelfde kruipruimte van de garderobe op de binnenplaats. De overwelfing is een gedrukt tongewelf op een reeks van penanten met segmentbogen tegen de langsgevels van de kruipruimte. De overwelfing van de kruipruimte in de Haagtoren was identiek. (Archief Rijksvastgoedbedrijf)

Tevens wordt tijdens deze restauratiecampagne het niet onderkelderde gedeelte van de Grote Zaal aan de oostzijde uitgegraven om te dienen als installatieruimte. Deze kelder wordt overwelfd met kruisgraatgewelven in navolging van de middeleeuwse keldergewelven. De enige toegang tot deze nieuwe kelder bevindt zich in de zuidgevel. Binnendoor is geen verbinding aanwezig.

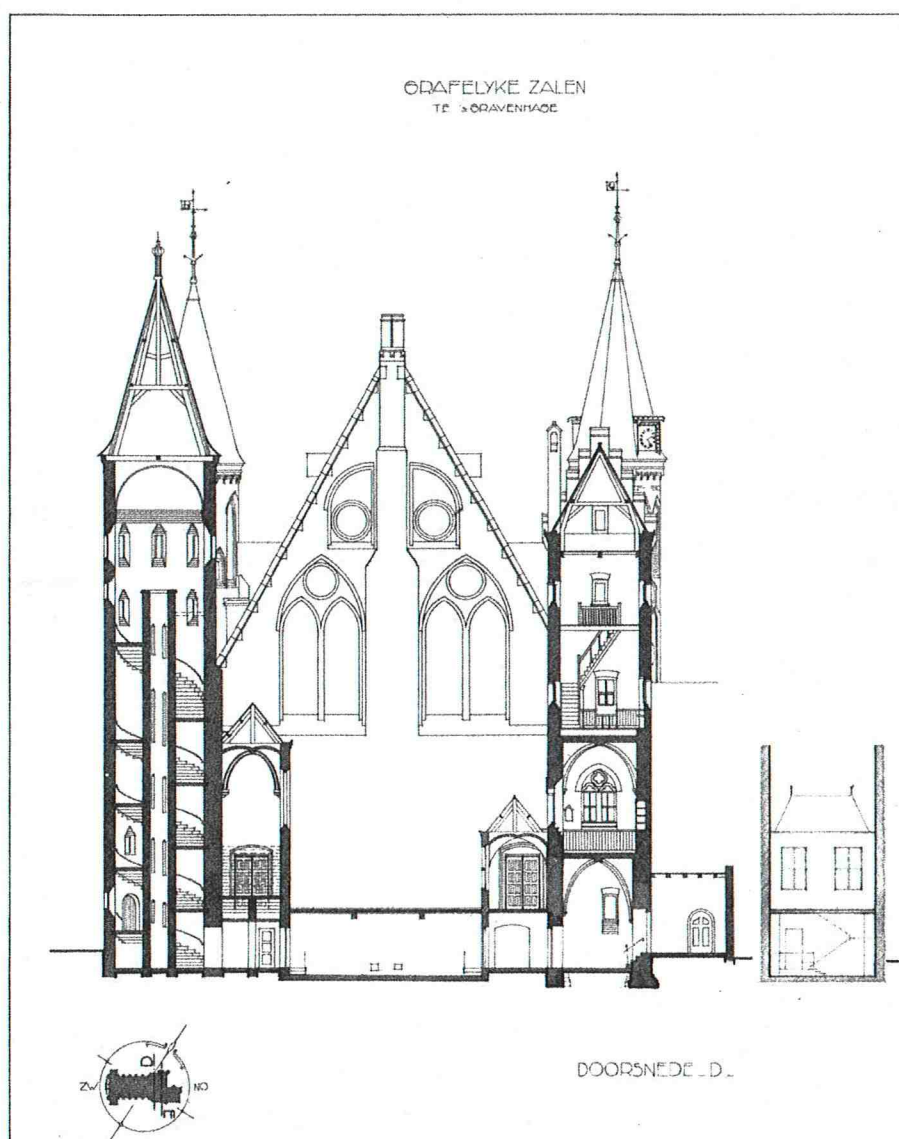
Conclusie: De binnenplaats is vanaf ca. 1903 voor het eerst geheel overdekt geraakt. Het trapportaal uit 1511 is gehandhaafd, de rest van de bouwwerken zijn gesloopt.

Aanleiding voor de verbouwing van het gebied binnenplaats in de jaren 1960 is de vernieuwing van de installatie voor een gasgestookte centraal verwarmingssysteem van het complex. Het ketelhuis dat zich tot dan toe in de kelder uit 1903 onder de Grote Zaal bevindt, wordt verplaatst naar een nieuw te maken ruimte onder de binnenplaats. Net als in 1896-1904 wordt ook nu weer aangesloten op de rookkanalen uit 1295 van de schouwen van de Grote Zaal voor de rookafvoer. De garderobe op de binnenplaats uit 1903 (antichambre met toiletgroep) wordt verwijderd. Van het nieuwe trappenhuis dat aan de noordzijde van de binnenplaats is gepland wordt alleen vermeld dat van daaruit 'een uitzicht op de fraaie topgevel van de Ridderzaal' zal worden verkregen.¹⁰ Hoofddarchitect bij de Rijksgebouwendienst, ir. H. de Lussanet de la Sablonière is verantwoordelijk voor het ontwerp van het nieuwe portaal.

Een ongedateerd schetsontwerp (vermoedelijk december 1967) is gemaakt in een bestaande doorsnedetekening uit 1944. Het trapportaal heeft hier een traditionele vormgeving met kruiskozijsen en een overwelfing van kruisribgewelven. In het advies van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg wordt ondermeer voorgesteld 'het nieuw te maken trapportaal kan gezien worden als een latere toevoeging zodat dit ook in de detaillering tot uiting gebracht zou kunnen worden'.¹¹

¹⁰ Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Pandsdossier Ridderzaal, 17.11.1967.

¹¹ Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Pandsdossier Ridderzaal, 07.02.1968.

Afb. 18. Doorsnedetekening over de binnenplaats uit vermoedelijk december 1967 met rechts tegen de Haagtoren het ontwerp voor het nieuwe trapportaal. Geheel rechts is het ontwerp van de binnenplaatsgevel van het trapportaal afgebeeld. (Archief Rijksvastgoedbedrijf)

Definitieve tekeningen van het ontwerp van de installiekelder en het nieuwe trappenhuis op de binnenplaats ontbreken. Zo ook van de inrichting van de kelder uit ca. 1900 tot Garderobekelder, die hiervoor dus 'installatiekelder' is geweest. Doordat de garderobe op de binnenplaats wordt gesloopt (de antichambre met toiletgroep uit ca. 1900) moeten deze faciliteiten op een andere plaats worden ondergebracht. Daarvoor voldoet de nieuwe kelder: er wordt een verbinding aangebracht tussen deze kelder en het nieuwe trappenhuis, zodat men langs een gewijzigde verbinding via de Haagtoren (entree vanuit de Middenpoort) zowel de garderobe in de kelder als de Grote Zaal kan bereiken. Voor deze vernieuwde verbinding via de Haagtoren is het tussenniveau in de Haagtoren uit ca. 1900 verlaagd. (Zie ook afb. 26, pagina 34.)

Ter compensatie van de vier verwijderde toiletten op de binnenplaats, wordt tegen de noordgevel van de garderobekelder ter diepte van het vlakke plafonddeel, twee toiletunits gebouwd. Elke unit bestaat uit een klein portaal met links en rechts een toilet. Het gedeelte oud muurwerk uit ca. 1230 aan de oostzijde van de noordgevel wordt aangevuld. Om de scheiding tussen oud (ca 1230) en nieuw muurwerk aan te geven, is de voeg rood gekleurd en geeft een bordje de volgende informatie: 'het muurwerk links van de rode lijn is van 1971 en rechts van voor 1230'. Het bordje met het jaartal 1971 duidt er mogelijk op dat de totale verbouwing van garderobekelder, nieuwe installatiekelder onder de binnenplaats en het nieuwe trapportaal zo'n drie jaar in beslag heeft genomen (1968-1971).

Afb. 19. Detail noordmuur Garderobekelder met muurwerk uit ca. 1230. Links van de met een rode lijn gemarkeerde bouwnaad het in 1971 aangevulde metselwerk.

Eind 1968 meldt De Lussanet dat er voor het archief een opmeting van enige gevonden oude fundamenteën in de ruimte tussen Ridderzaal en Rolzaal is gemaakt.¹²

Het gerealiseerde trapportaal van De Lussanet bestaat uit twee bouwlagen met een schilddak gedekt met leien in Maasdekking.

Het exterieur is bewust in een afwijkende materiaalsoort uitgevoerd, zodat dit gebouw duidelijk herkenbaar is als een latere invulling. Het muurwerk bestaat uit een blonde natuursteen (Ledesteen en Gobertanger) en is gehakt in verschillende maten (lengte 10-33cm; hoogte 8-15cm); het voegwerk is platvol uitgevoerd. De steen is totaal bewerkt: gescharreerd en frijnslag als randafwerking. De onderdorpels, tussendorpel en lateistenen evenals de omlijsting van de vensters zijn van een andere soort blonde natuursteen, vermoedelijk een Franse kalksteen, eveneens geheel bewerkt.

De vier vensters met glas-in-lood ramen zijn zonder kozijn in de dagkanten geplaatst. De twee grote vensters hebben een natuurstenen dorpel die het venster in tweeën deelt en waarvan het bovenste deel driehoekig (keperboog) eindigt. De twee vensters

¹² Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Pandsdossier Ridderzaal, 27.11.1968. De tekeningen zijn niet bewaard gebleven.

aan de westzijde zijn kleine vensters (bovenste deel van de grote vensters), vanwege het bordes in het interieur.

Afb. 20. Het trapportaal op de binnenplaats, 1968-1971.

In het interieur is het geschetste ontwerp vervangen door een open eikenhouten kap op een uitkragende lijst van geprofileerde baksteen. Het betreft een moderne variant van een sporenkap met hanebalken. Het trapportaal is in het interieur wit gepleisterd. De vensters hebben diepe dagkanten, waarvan de afzaten zijn betegeld met 'witjes'. De toegang tot de Grote Zaal is een doorgang die vermoedelijk dateert uit de 17de eeuw, maar waarvan de afwerking van de dagkanten in schoonmetselwerk en de deuren dateren uit de restauratietijd van 1900. In 1968 zijn deze stenen groen gekleurd, mogelijk om het effect van geglazuurde steen te imiteren.

De trap bestaat uit twee vluchten van acht treden met een tussenbord. Traptreden zijn van hardsteen; de bordessen en vloer hebben zerken van hardsteen en marmer (grijs/zwart in dambordpatroon). De balustrade en leuning zijn van zwart geveerd ijzer met 'vergulde' ornamenten. Langs de trap een tegelrand van 'witjes'.

In de oostmuur is een vensteropening van het oorspronkelijk Rolgebouw afgesloten met geschilderde luiken in diepe dagkant met betegelde afzaat.

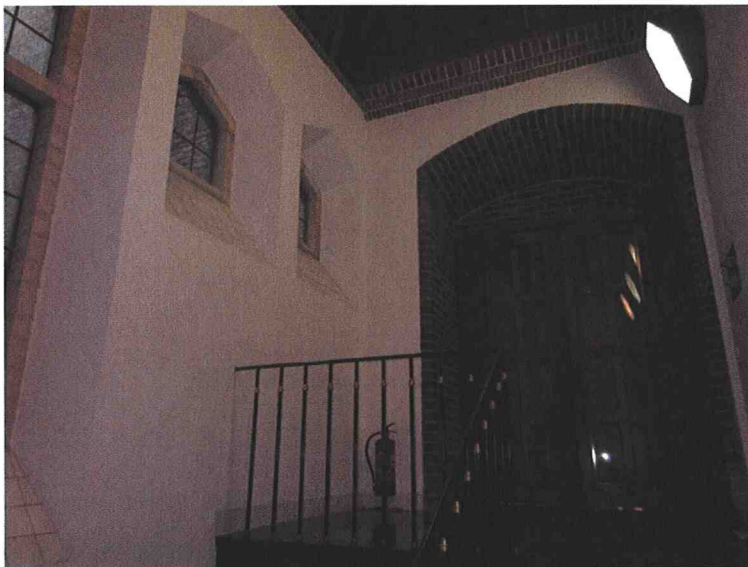
De verlichting bestaat uit vier schuingeplaatste zeshoekige wandlichten, die bij het ontwerp van het portaal horen.

Het portaal geeft op vloerniveau toegang tot de Garderobekelder (westmuur; vier treden lager), de installatiekelder onder de binnenplaats (zuidmuur) en het souterrain van de Haagtoren (noordmuur). Het ganggedeelte tot de Garderobekelder in de dikte van de oostmuur van de Grote Zaal is afgesloten met een metalen portaal met glasdeur en zijramen.

Conclusie: de huidige toestand van de binnenplaats met trapportaal aan de zuidzijde (1511) en noordzijde dateert uit 1968. De inbouw van de garderobe met toiletgroep uit 1903 heeft toen plaatsgemaakt voor een nieuw trappenhuis ten behoeve van ontsluiting van de Grote Zaal, garderobekelder en entreegebied vanuit de Middenpoort en Haagtoren.

Afb. 21. Interieur van het trapportaal uit 1968-1971 met de eikenhouten sporenkap met hanebalken op een uitkragende lijst van geprofileerde baksteen.

Afb. 22. De toegang naar de Grote Zaal met in de dagkanten groen gekleurde stenen om het effect van geglazuurde baksteen te imiteren. Rechts boven een van de schuingeplaatste zeshoekige wandlichten.

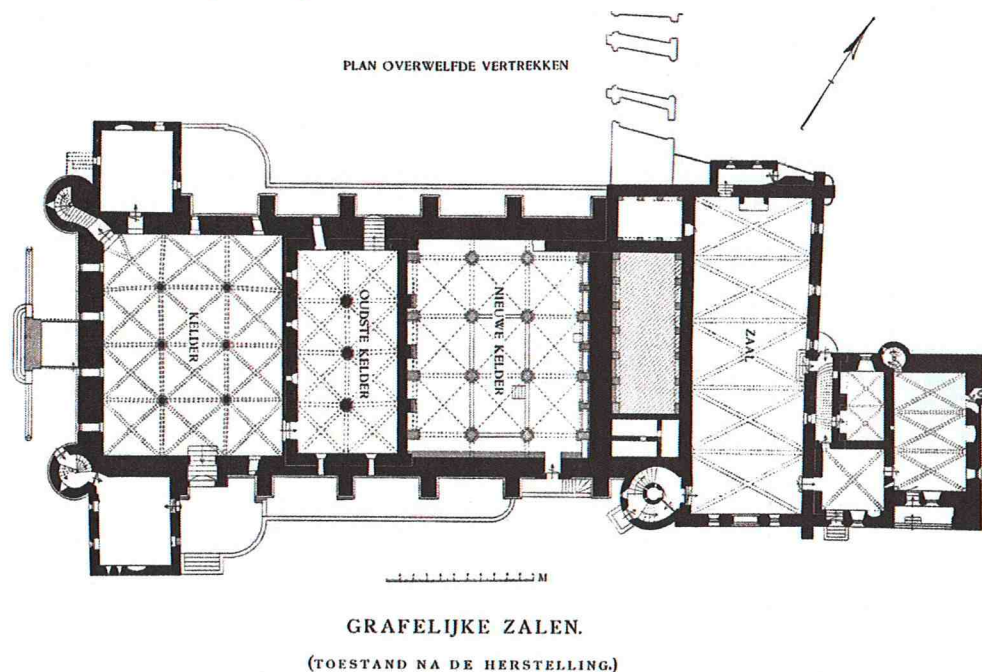
Afb. 23. De twee trapvluchten met bordes en tussenbordes waarop zerken van hardsteen en marmer in dambordpatroon.

In 1978 heeft een volgende interventie in de Garderobekelder plaats gehad.¹³ Voor uitbreiding en/of vervanging van de bestaande toiletten uit 1968, worden twee toiletgroepen aangebracht in de twee gewelfvakken in de zuidwesthoek van de kelder. Daarvoor wordt een garderobe-opstelling geplaatst, bestaande uit een balie en kapstokken.

In de twee middeleeuwse kelders vinden in 1980 de volgende werkzaamheden plaats met betrekking tot het herindelen van de plattegrond van de kelders: koffiekeuken en toiletten (voormalige bottelerie), diaprojectiezaal (helft van de oudste, middelste kelder), tochtportaal en het aanbrengen van gedenkstenen in de vloer en langs de wanden van de voorste kelder.¹⁴ (Zie afb. 4, pagina 15.)

4.1.2 *Bouwhistorisch onderzoek Garderobekelder* (m.b.t. binnenplaats)

Met de bouw van de Garderobekelder omstreeks 1900 is de gehele Grote zaal (Ridderzaal) onderkelderd. In aansluiting op de twee met kruisribgewelven overdekte middeleeuwse kelders is ook hier een overwelfing aangebracht van gordelbogen met kruisgraatgewelven. Voor de ontsluiting van de nieuwe kelder is in de zuidgevel van de Grote Zaal een entree gemaakt. De kelder heeft in het centrale gedeelte (twee gewelfvlakken) een verdiepte vloer gehad, die gerelateerd was aan de functie van installatieruimte (plaatsing olietank).

Afb. 24. Plattegrond van de kelderverdieping van de Grafelijke Zalen na de restauratie van 1896-1904 met de nieuwe Garderobekelder onder de Grote Zaal. (Beschrijving 1907)

Vanwege de wijziging van verwarming van olie naar gas omstreeks 1968 is een herindeling van de ruimten noodzakelijk

¹³ Verbouwing volgens plattegrondtekening d.d. 27.01.1978, Rijksgebouwendienst.

¹⁴ Verbouwing volgens plattegrondtekening d.d. 08.05.1980, architectenburo Van Harmelen en Van der Toorn Vrijthoff BV

De garderobe (antichambre) en toiletgroep die in 1900 op de binnenplaats zijn geïnstalleerd, worden nu ondergebracht in de kelder, die dan de naam 'Garderobekelder' krijgt. De sanitaire ruimten zijn met verlaagde plafonds in het zuidwestelijke deel van de kelder geplaatst.

Ten behoeve van de verkeersstromen wordt in de oostgevel (noordoosthoek kelderruimte) een nieuwe entree aangebracht die door middel van een nieuw trappenhuis op de binnenplaats tussen Grote Zaal en Rolgebouw, in directe verbinding staat met de Grote Zaal. Voor de toegankelijkheid van trappenhuis en kelderentree is via de Haagtoren een nieuwe ontsluiting gecreëerd. Tegelijkertijd is in de zuidoosthoek van de oostgevel een verbinding gemaakt met de kelderruimten onder de zogenoemde Van Oldenbarnevelttrap (trapportaal uit 1511 tussen Grote Zaal en Rolzaal). In de westmuur van de kelder is tevens een doorbraak gemaakt naar de middeleeuwse kelder uit ca. 1230 onder het hart van de Grote zaal.

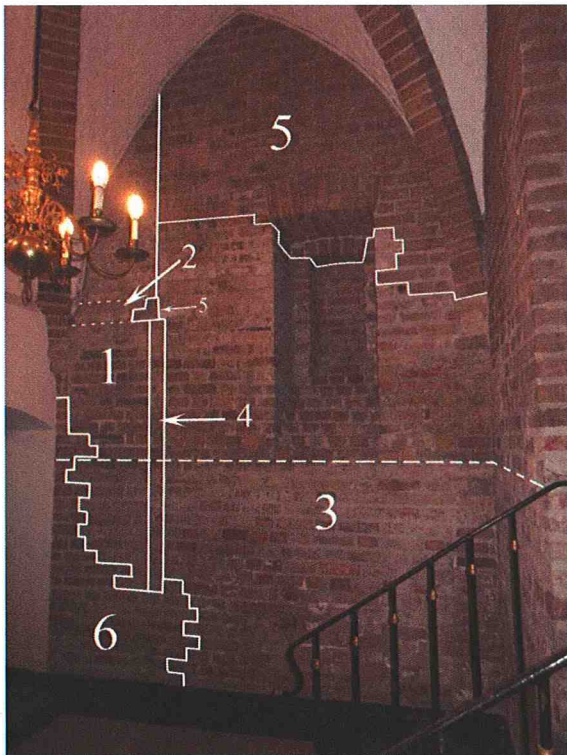
De in schoon metselwerk uitgevoerde kruisgraatgewelven zijn voorzien van een witte verflaag. De oorspronkelijk vlak afgedekte gewelfvakken tussen de kruisgraatoverwelling en de zuid- en noordgevel zijn afgewerkt met houten segmentvormige tongewelven.

Afb. 25. Garderobekelder met een overwelling van kruisgraatgewelven tussen gordelbogen. De gewelven zijn van een witte verflaag voorzien. (D. Otten Fotografie)

In de Garderobekelder is bij het uitgraven omstreeks 1900 middeleeuws muurwerk uit twee bouwperiodes in het zicht gekomen, dat door de werkzaamheden in de jaren 1968 deels weer aan het zicht is onttrokken. Zo is in de noordgevel in de noordoosthoek van de kelder een stuk muurwerk zichtbaar uit de vroegste bouwperiode van het complex uit ca. 1230. Het metselwerk van dit gedeelte heeft baksteenformaten van 29/30/31/32 x 14/14½/15 x 8½ cm en een tien-lagenmaat van 102 cm en is uitgevoerd in Vlaams verband.

In het souterraingedeelte van de Haagtoren is identiek muurwerk van dit formaat baksteen aanwezig in de zuidwesthoek. De Haagtoren is een onderdeel van het Rolgebouw dat uit ca. 1250 stamt. Het muurwerk van deze toren is opgetrokken in Vlaams verband met baksteenformaten van 29/30 x 13½/14 x 8 cm en een tien lagenmaat van 98 cm. Het muurwerk sluit met de zuid- en westgevel aan op het genoemde oorspronkelijk metselwerk. Dit muurwerk uit circa 1230 vertoont hier een oorspronkelijke hoek met afzaat (over twee baksteenlagen) aan weerszijden, terwijl het metselwerk onder dit hoekpunt bovendien een oorspronkelijke afschuining vertoont.

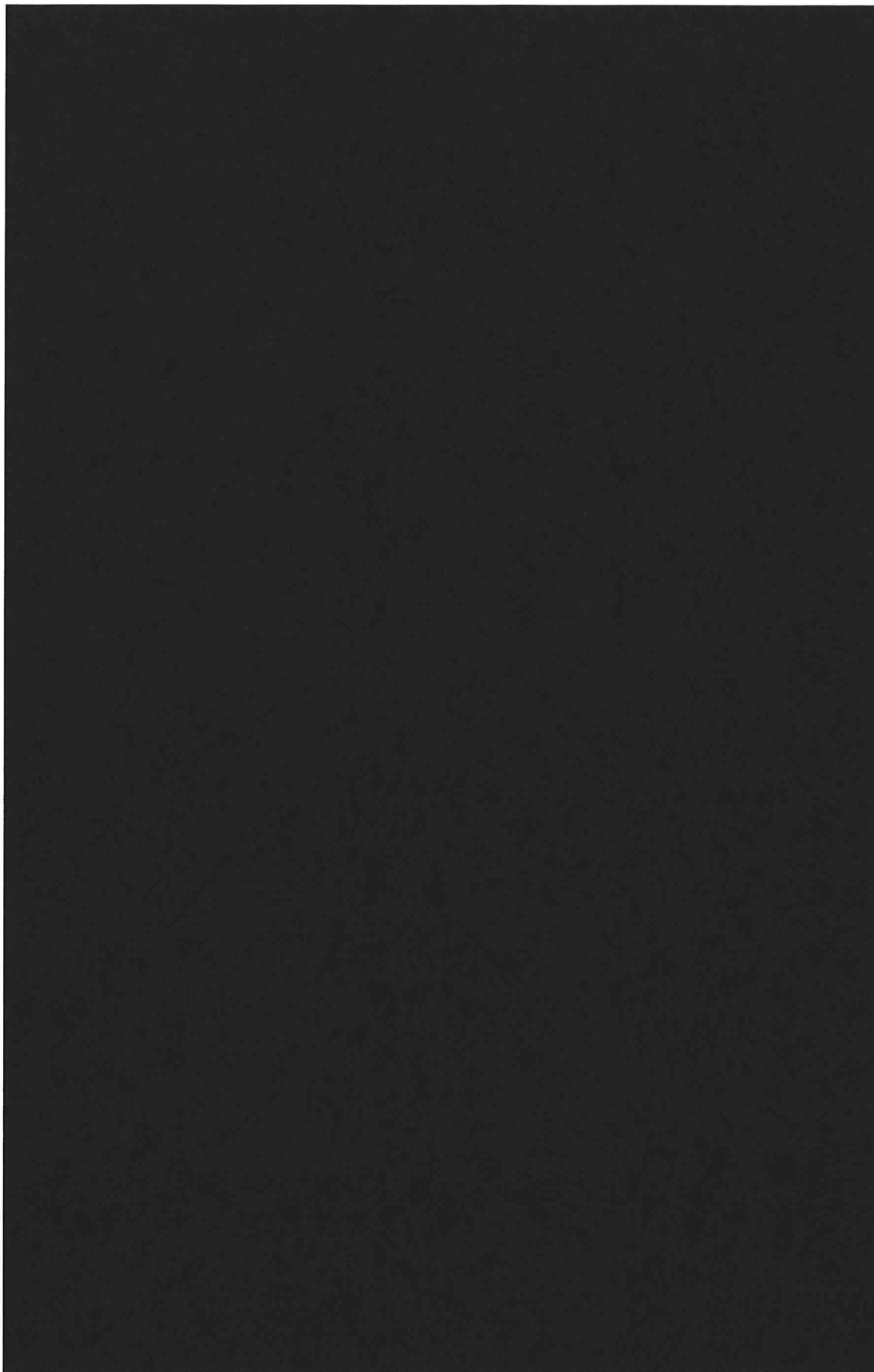

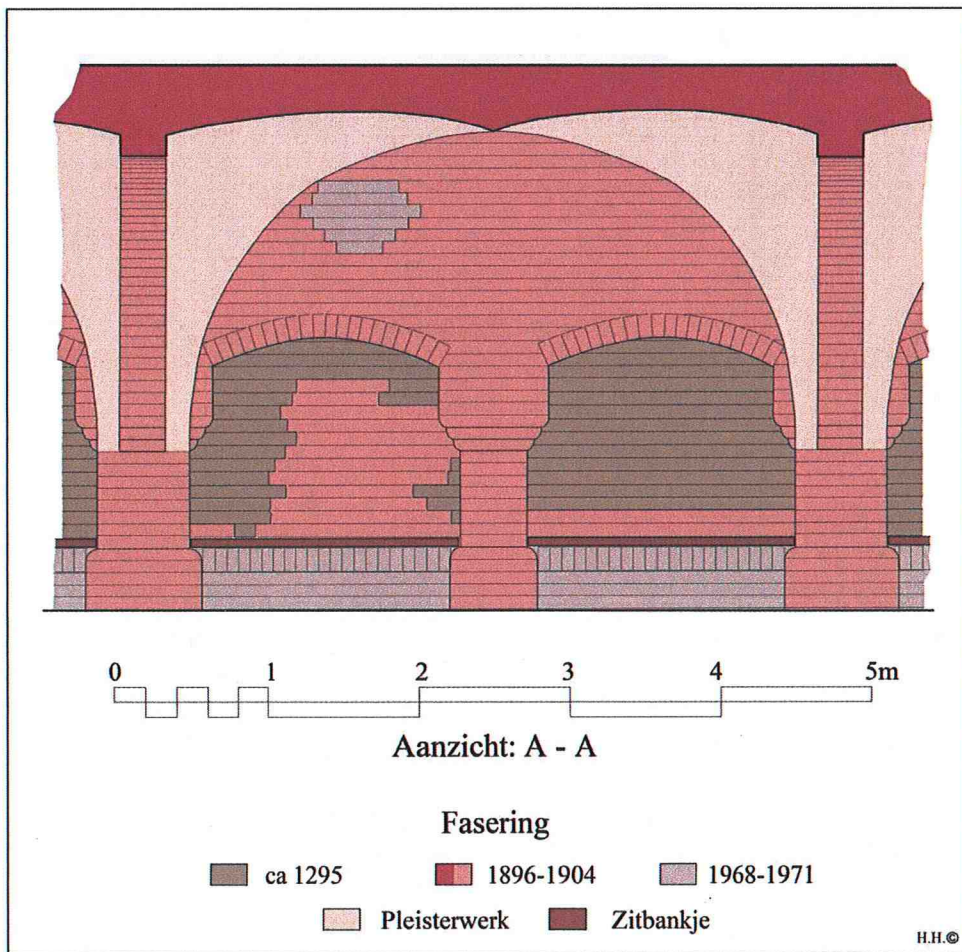
Afb. 26. Westgevel in de entreeruimte van de Haagtoren. Met een stippellijn is de vloerafdruk gemarkeerd van de tussenverdieping uit ca. 1900, die in 1968-1971 is verlaagd voor een nieuwe entree (links herkenbaar) naar het nieuwe trappenhuis. Met cijfers worden de volgende bouwsporen van de westgevel geduid:

- 1. Metselwerk uit ca. 1230 met een oorspronkelijke hoek met afzaat.*
- 2. Afzaat.*
- 3. Metselwerk van de Haagtoren uit ca. 1250.*
- 4. Strook metselwerk uit ca. 1250, waarmee de afgeschuinde hoek onder de afzaat uit ca. 1230 is opgevuld*
- 5. Restauratiewerk uit 1896-1904. In deze periode is ook het kruisribgewelf gereconstrueerd.*
- 6. Inboetwerk uit 1968-1971 i.v.m. het aanbrengen van de nieuwe entree naar het nieuwe trappenhuis.*

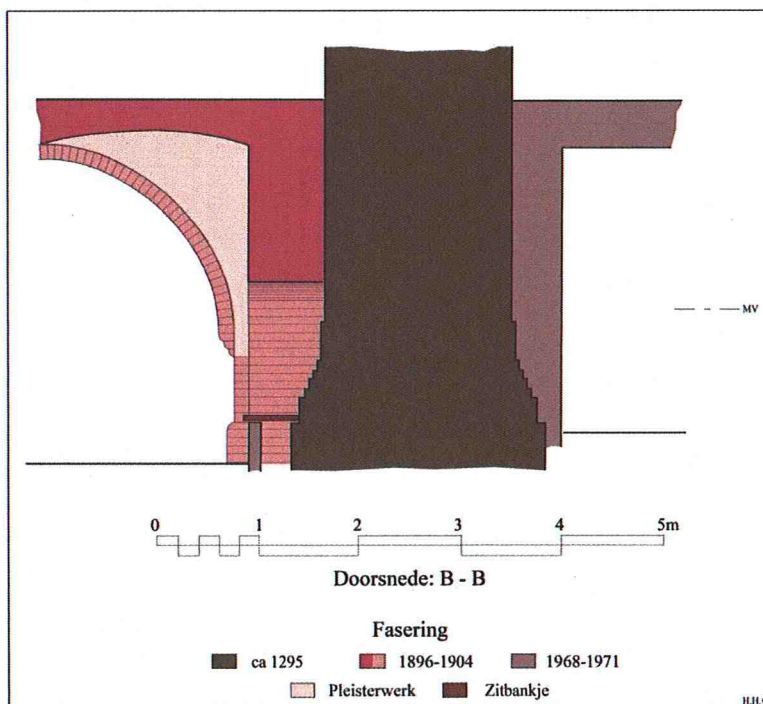
Het metselwerk uit ca. 1230 in de Garderobekelder en Haagtoren komt overeen met het muurwerk van de oudste kelder onder de Grote Zaal, die is overdekt met een kruisribgewelf op drie zuilen. Kelder en keldergewelf zijn opgetrokken in overeenkomstige baksteenformaten van 29/30/31/32 x 14/14½/15 x 8½ cm. Het metselwerk van de keldermuren heeft een variërende tien lagenmaat van 100-102 cm en is uitgevoerd in Vlaams verband. In de entree in de noordgevel van deze kelder zijn twee bouwnaden waargenomen die de oorspronkelijke buitengevelzijde van de kelder markeren. Deze bouwnaden liggen in dezelfde visuele lijn met de oorspronkelijke gevelhoek van het metselwerk uit ca. 1230 in de Haagtoren. Vermoedelijk hebben we hier te maken met een gedeelte van de ommuring van de binnentuin behorend bij de oudste bouwphase uit ca 1230.

In de Garderobekelder is naast het vroege metselwerk uit ca. 1230 ook muurwerk uit ca. 1295 - de tijd van de bouw van de Grote Zaal - in het zicht gekomen. Zo bestaat het muurwerk in de oost- en zuidmuur van de kelder uit baksteenformaten van 27½/28/28½ x 13/13½ x 7 cm en een tien lagenmaat van 85 cm in Vlaams verband.

Afb. 29. Aanzicht A-A van de oostgevel van de Garderobekelder ter plaatse van het middelste gewelfvak van de kruisgraatoverwelling met de verschillende bouwperiodes in kleur.

Afb. 28. Doorsnede B-B over de oostgevel van de Garderobekelder met de verschillende bouwperiodes in kleur.

Bij het bouwhistorisch onderzoek van de oostmuur van de Garderobekelder is het muurdeel ter plaatse van het middelste gewelfvak van de overwelling uit 1900 onderzocht. De overwelling steunt hier op twee muurpenanten waaruit de gordelbogen oprijzen en waartussen de kruisgraatgewelven zijn geslagen. Halverwege deze penanten is een smallere penant geplaatst waarop met twee segmentbogen het gevelwerk uit 1900 rust. Tussen deze muurpenanten en onder de twee segmentbogen is het muurwerk uit ca.1295 zichtbaar. Het metselwerk van dit muurwerk vertoont zeven versnijdingen en verspreid restauratiewerk uit 1900. Op de onderste versnijding zijn in 1968 houten zitbankjes aangebracht. (Zie ook afb. 25, pagina 32.) Het gevelmetselwerk uit 1900 vertoont vlak onder het kruisgraatgewelf een herstelling uit 1968.

Het muurwerk uit ca.1295 heeft boven de versnijdingen een dikte van 188 cm en draagt de zware oostelijke topgevel van de Grote Zaal. De achterzijde van de gevel gaat op kelderniveau sinds de bouw [redacted] in 1968 schuil achter een voorzetmuur, waarop het kelderdek van de installatiekelder rust. Op een plattegrondtekening uit 1904 (zie vorige pagina) is herkenbaar dat aan deze zijde van de muur oorspronkelijk ook versnijdingen zichtbaar zijn geweest. De huidige voorzetmuur rust deels op deze versnijdingen evenals de reeks penanten uit 1900 die oorspronkelijk het gewelf hebben gedragen van een kruipruimte onder de binnenplaats tussen de Grote Zaal en het Rolgebouw. (Zie afb. 17, pagina 26.) Deze kruipruimte heeft in 1968 plaats gemaakt [redacted]. In 1968 zijn bij uitgraafwerkzaamheden sporen van de middeleeuwse fundering gevonden. Schijnbaar zijn die sporen op tekening vastgelegd, maar niet meer vindbaar in het archief van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.¹⁵

4.1.4 *Onderzoek gevels binnenplaats*

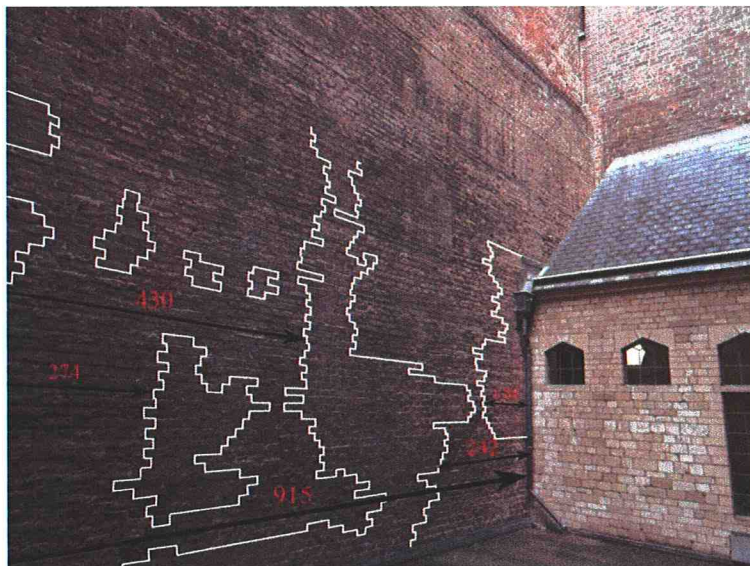

¹⁵ Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Pandsdossier Ridderzaal, 27.11.1968.

Zoals aangegeven draagt het oorspronkelijk laat 13de-eeuwse muurwerk van de oostmuur van de Garderobekelder de oostelijke topgevel van de Grote Zaal. Deze op de binnenplaats zichtbare monumentale gevel, met in de geveltop sierlijke spitboogvormige spaarnissen aan weerszijden van een uitgebouwd rookkanaal, gaat in de onderste zone deels schuil achter de bouwmassa's van het trapportaal met de Van Oldenbarneveltrap aan de zuidzijde en het trappenhuis uit 1968 aan de noordzijde. Het gevelmetselwerk in Vlaams verband tussen deze twee trappenhuisen is bouwhistorisch onderzocht en is grotendeels oorspronkelijk evenals het voegwerk (baksteenformaten van 27,5/28/28,5 x 13/13,5 x 7cm en tien lagenmaat 85cm). Het vertoont slechts hier en daar restauratiewerk bestaande uit herstel van gevelmetselwerk dat vermoedelijk niet dieper is ingeboet dan één steen. Op bewerkte foto's zijn de verschillende soorten metselwerk aangegeven.

Afb. 30.
Detail van de oostgevel van de Grote Zaal (westgevel binnenplaats) waarin met cijfers de verschillende soorten metselwerk is aangegeven.
1. Oorspronkelijk metselwerk uit ca. 1295, uitgevoerd in Vlaams verband.
2. Restauratiewerk van 1968-1971.

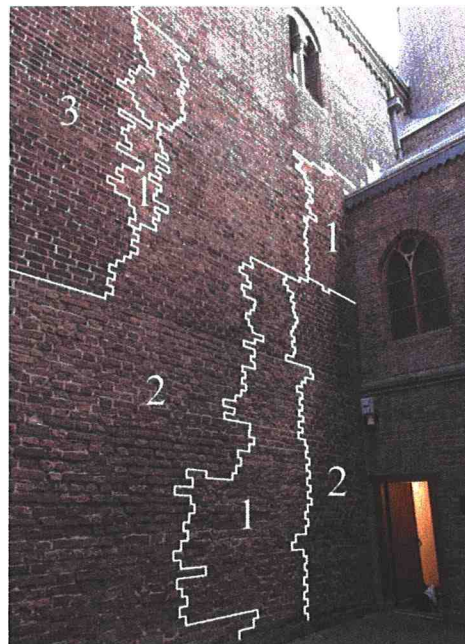
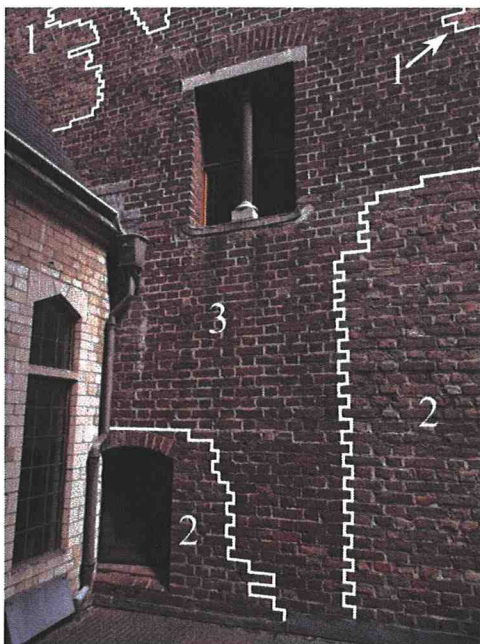

Afb. 31. Dezelfde gevel, waarin met maatvoering het restauratiewerk is gemarkeerd. De maten zijn links (buiten beeld) vanaf het trapportaal uit 1511 genomen.

De oostgevel van de binnenplaats betreft de oorspronkelijke westgevel van het Rolgebouw uit ca. 1250. Deze gevel gaat in de onderste zone eveneens deels schuil achter de bouwmassa's van het trapportaal uit 1968 aan de noordzijde en het trapportaal uit 1511 aan de zuidzijde. Het gevelmetselwerk in Vlaams verband uitgevoerd, bevat zowel oorspronkelijk metselwerk uit ca. 1250 als restauratiewerk uit 1900, dat in twee campagnes is uitgevoerd (baksteenformaten van 29/30 x 13,5/14 x 8cm en tien lagenmaat 98cm). Deze interventies onderscheiden zich door het gebruik van verschillende soorten restauratiesteen en door de restauratieaanpak.

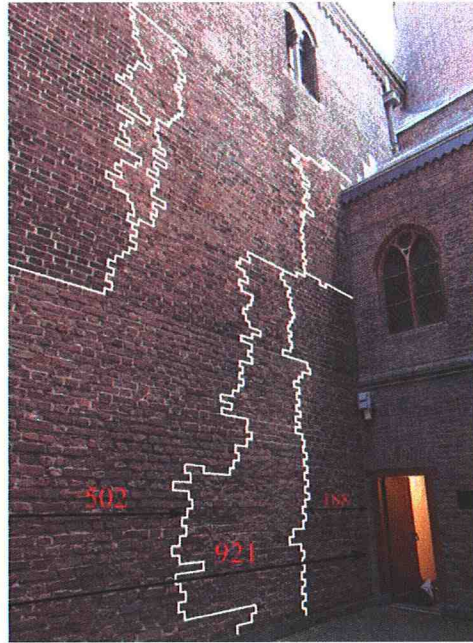
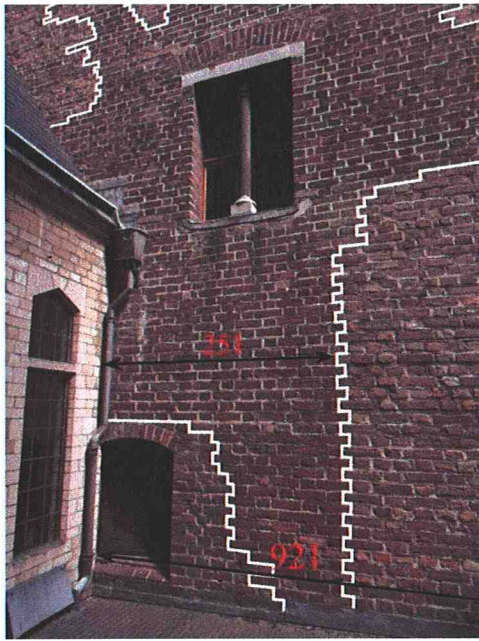
Het restauratiewerk van de eerste campagne is uitgevoerd in restauratiesteen met een paarsbruine kleur met formaten van 30/30,5 x 14,5/15 x 8 cm. In het restauratiemetselwerk is verspreid hergebruikte baksteen uit circa 124=50 aangebracht. De restauratiesteen komt qua afmetingen en kleur het dichtst bij het oorspronkelijk metselwerk, dat baksteenformaten heeft van 29/30x 13,5/14 x 8 cm en een geel-oranje kleur.

Het restauratiemetselwerk uit de tweede periode onderscheidt zich door een kleiner baksteenformaat (27,5 /28 x 13/14 x 8 cm) en een donkere paarsrode kleur en bezand oppervlak. In dit restauratiewerk is geen hergebruikte baksteen toegepast.

Afb. 32 en 33. Linker en rechter helft van de westgevel van het Rolgebouw (oostgevel binnenplaats) waarin met cijfers de verschillende soorten metselwerk zijn aangegeven.

1. Oorspronkelijk metselwerk uit ca. 1250, uitgevoerd in Vlaams verband.
2. Restauratiewerk van de eerste campagne uit 1896-1904, uitgevoerd in Vlaams verband. De restauratiesteen komt qua afmeting en kleur het dichtst bij het oorspronkelijk werk. Ook is er sprake van verspreid hergebruik van originele baksteen.
3. Restauratiewerk van de tweede campagne uit 1896-1904, uitgevoerd in Vlaams verband. De restauratiesteen onderscheidt zich door een kleiner formaat en afwijkende kleur.

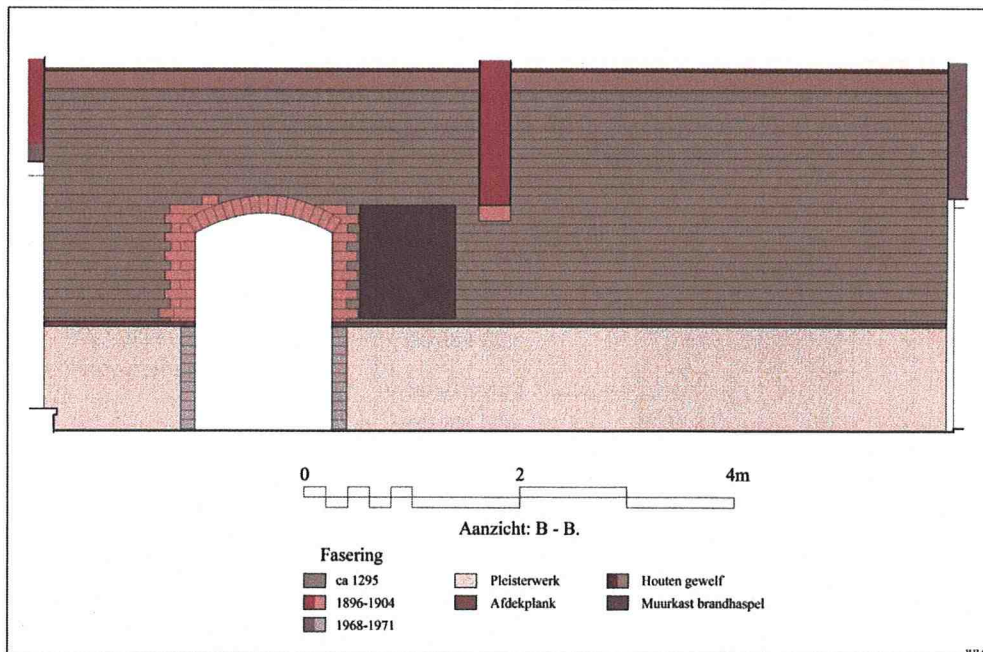
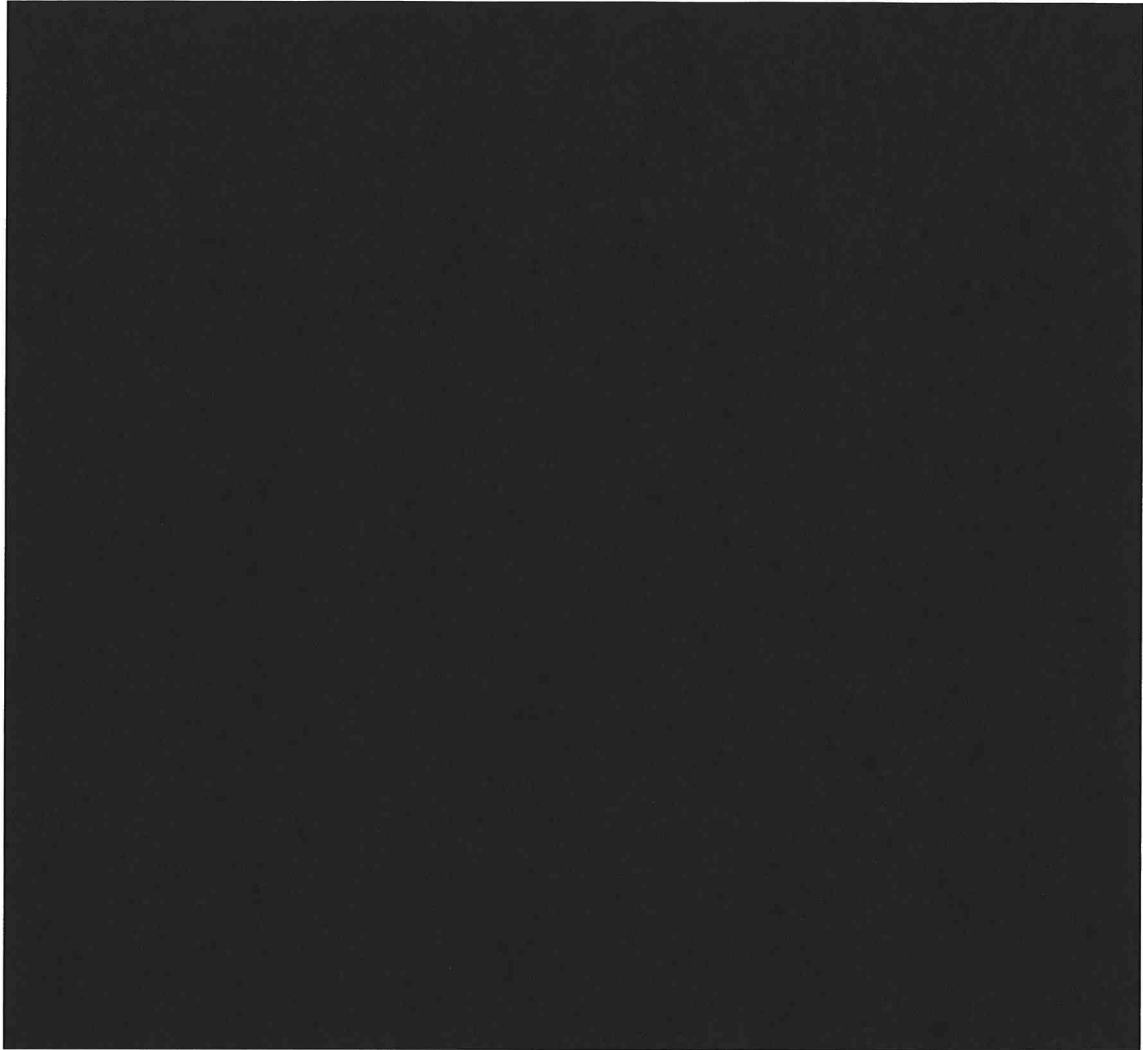

Afb. 34 en 35. De linker en rechter helft van de westgevel van het Rolgebouw waarin met maatvoering het originele werk en de twee restauratiecampagnes zijn gemarkeerd.

4.2 Zuidgevel: wijziging entree

4.2.1 Zuidmuur Garderobekelder interieur

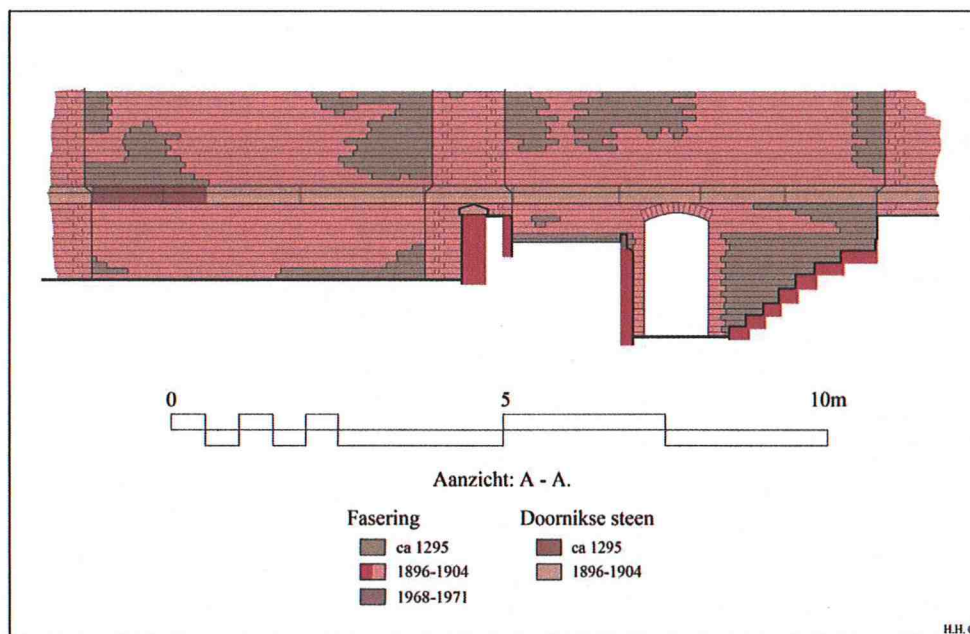

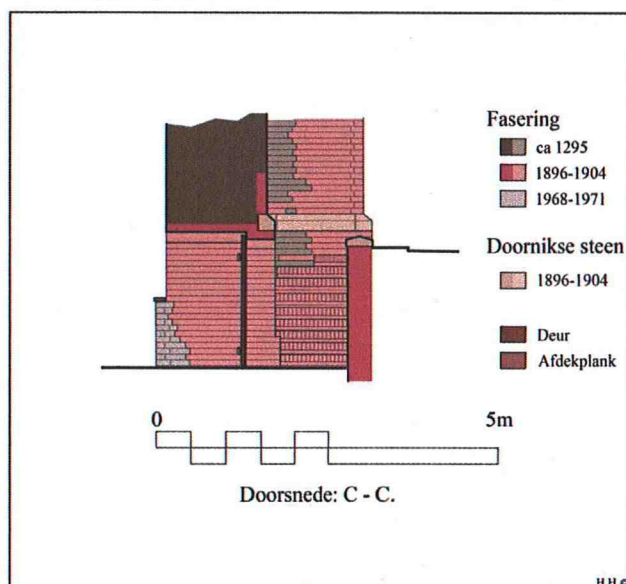
Afb. 38. Aanzicht B-B van de zuidmuur in de Garderobekelder. De verschillende bouwperiodes in kleur.

De huidige uit ca.1295 stammende zuidmuur van de Garderobekelder gaat voor het westelijk deel gedeeltelijk schuil achter een klampmuur van de sanitaire ruimte uit 1968. In dezelfde periode is tegen het overige deel van de muur een klampmuur tot lambriseringshoogte (100 cm) opgetrokken, die wordt afgesloten met een afdekplank. Hierachter gaan de versnijdingen van het oorspronkelijk muurwerk schuil. Ter hoogte van het meest zuidoostelijk gewelfvak van de overwelfing uit 1900 is in het oorspronkelijk muurwerk de eertijds enige entree tot de kelder aangebracht. Naast deze entree en boven de klampmuur is in 1968 een brandhaspelkast in het historische metselwerk gehakt.

4.2.2 Exterieur

Afb. 39. Aanzicht A-A. Detail van de zuidgevel van de Grote Zaal uit ca. 1295 met de kelderentree met trapopgang uit 1896-1904. De verschillende bouwperiodes in kleur.

Afb. 40. Doorsnede C-C van de entree met trapopgang van de Garderobekelder uit 1896-1904 in de zuidgevel uit ca. 1295 van de Grote Zaal. De verschillende bouwperiodes in kleur.

De uit 1900 stammende kelderentree wordt aan de buiten zuidgevelzijde ontsloten via een gemetselde steektrap met bovenkwart. De traptreden worden afgedekt door halfsteense rollagen. De toegangstrap is tegen de zuidgevel en een steunbeer van de Grote Zaal aangebracht en wordt afgesloten door een gesmeed hekwerk met een poort. Het hekwerk is geplaatst op een natuurstenen plint (vermoedelijk van arduin (Namense steen) of Doornikse steen) op metselwerk.

Van de zuidgevel van de Grote Zaal is de onderste zone van het gevelmetselwerk onderzocht. Het gevelwerk van de Grote Zaal vertoont hier een plint van baksteenwerk die wordt afgedekt door een doorlopende natuurstenen band van blokken Doornikse steen. De natuurstenen band is afgewerkt met een afschuining (afzaat). Deze band is tijdens de restauratie van 1900 grotendeels hersteld in nieuwe blokken van arduin. De doorbraak voor de kelderentree van de Garderobekelder is onder deze band aangebracht en terughoudend uitgevoerd. Dit betreft ook het herstel van het door historische aanbousels gehavende gevelmetselwerk uit ca.1295. Het restauratiemetselwerk is vermoedelijk niet dieper ingeboet dan één steen.

Het muurwerk uit ca.1295 heeft boven de gevelplint een dikte van 147 cm en de steunberen, waarop de bogen rusten voor de weergang langs de dakrand van de enorme kap van de Grote Zaal hebben boven de plint een bouwmassa van 145 x 107 cm. De twee onderzochte gevelvlakken tussen de steunberen hebben boven de plint een breedtemaat van 527 cm en 576 cm, wat tevens de overspanning is van de weergangbogen. In het grootste gevelvlak is de kelderentree aangebracht. Deze grotere maat wordt bepaald doordat de oostelijke steunbeer tevens de gevelhoek vormt die aansluit op de 188 cm zware achtergevel van de Grote Zaal.

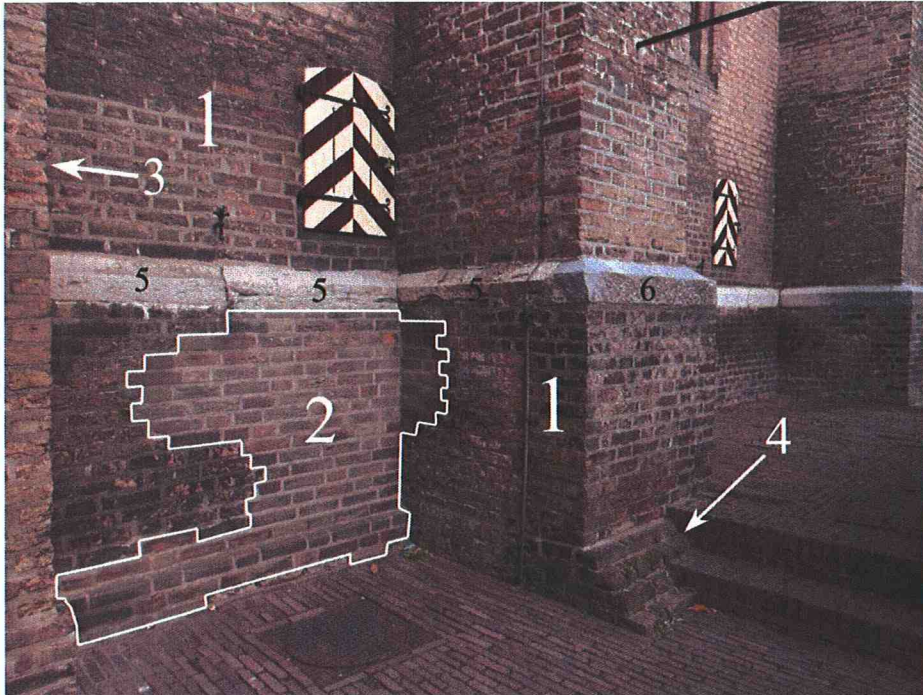
Het gevelmetselwerk in Vlaams verband uitgevoerd, bevat zowel oorspronkelijk metselwerk uit ca.1295 (baksteenformaten van 29/30 x 13,5/14 x 8cm en tien lagenmaat van 98cm) als restauratiewerk uit 1900. Het voegwerk dateert uit drie perioden: oorspronkelijk voegwerk, restauratievoegwerk uit ca.1900 en recent voegwerk in een harde cementvoeg.

Zoals aangegeven is met een bouwhistorische documentatie de onderste zone van het gevelmetselwerk uit ca.1295 van de zuidgevel van de Grote Zaal waarachter zich de Garderobekelder bevindt, in kaart gebracht. Tegelijkertijd is in westelijke richting de onderste gevelzone van de aansluitende drie gevelvlakken door middel van een bouwhistorische waarneming geanalyseerd. Het betreft de twee gevelvlakken waarachter de kelder uit ca.1230 is gelegen en het gevelvlak met de oorspronkelijke kelderentree uit ca.1295. Het historische gevelmetselwerk is in deze gevelvlakken beter behouden dan in de twee gedocumenteerde oostelijke gevelvlakken.

Restauratiewerk uit ca.1900 komt hier slechts sporadisch voor. In de doorlopende natuurstenen band die de gevelplint afdekt, is een groot aantal originele blokken Doornikse steen uit ca.1295 aanwezig. Wel is er sprake van recent inboetwerk in de plint naast de kelderentree, dat uit dezelfde periode dateert als het inboetwerk van de plint van de noordgevel. Dit geldt ook voor het plintmetselwerk van het oostelijke gevelvlak van de kelder uit ca.1230. Bijzonder is dat het plintmetselwerk van het westelijk gevelvlak ernaast alleen origineel metselwerk uit ca.1295 vertoont.

Het voegwerk van de drie westelijke gevelvlakken dateert uit drie perioden: oorspronkelijk voegwerk, restauratievoegwerk uit ca.1900 en recent voegwerk in een harde cementvoeg.

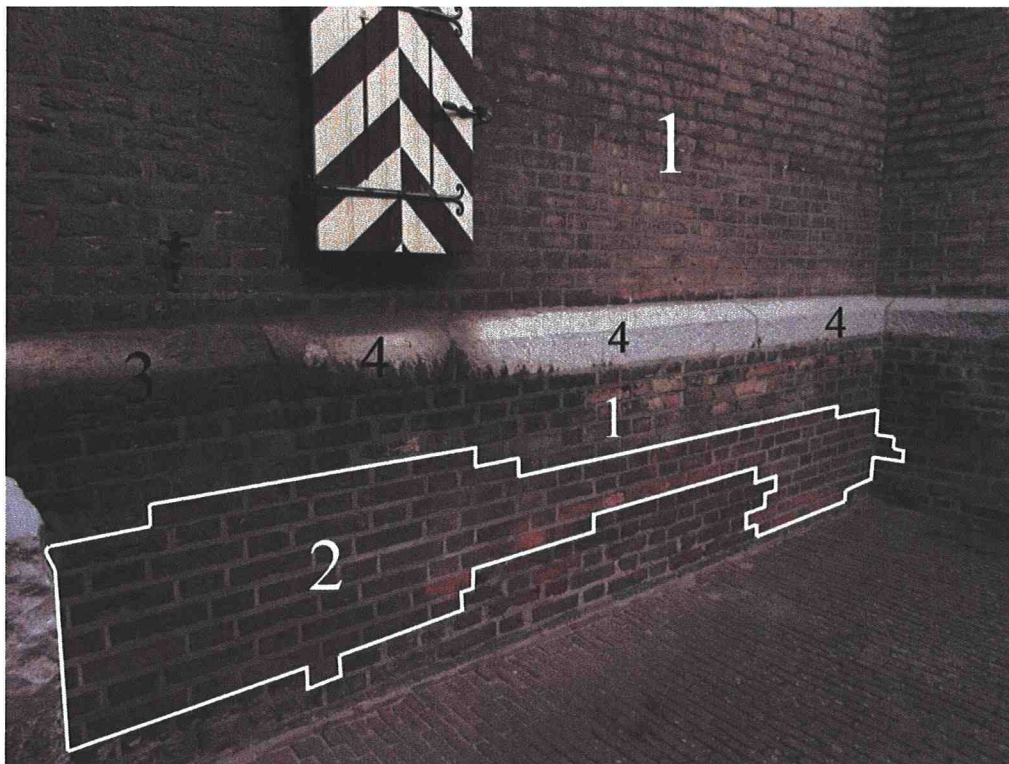
Geconcludeerd kan worden dat het oorspronkelijk muurwerk aan de zuidgevel beter bewaard is gebleven dan aan de noordgevel. Blijkbaar hebben de aanbouwen hier minder schade toegebracht aan het gevelwerk van de Grote Zaal.

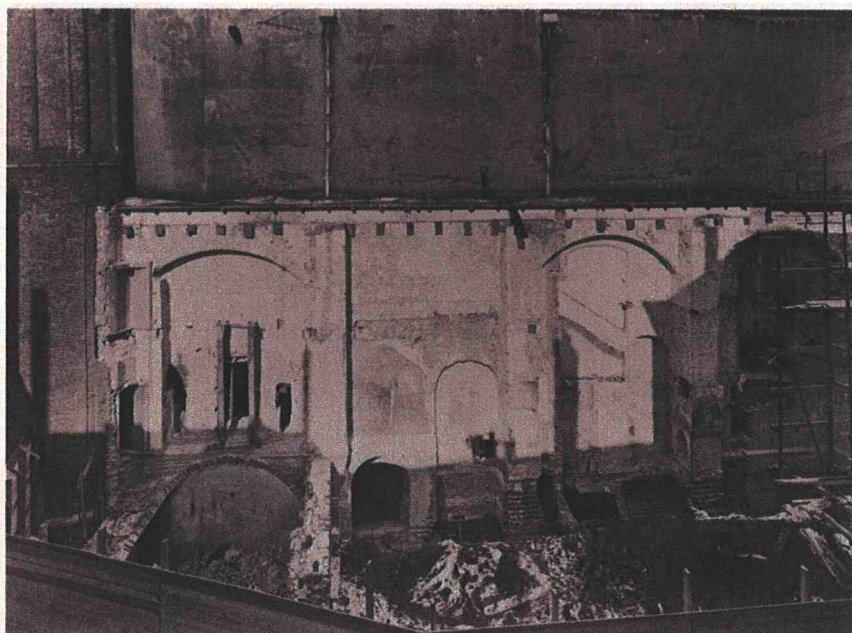
Afb. 41. Meest westelijk gevelvlak van de zuidgevel naast de originele kelderentree uit ca. 1295. 1. Origineel metselwerk uit ca. 1295 met sporadisch ingeboete bakstenen uit ca. 1900. 2. Recent inboetwerk. 3. Gevelhoek van de originele kelderentree uit ca. 1295. 4. Versnijdingen (overgang van funderingswerk naar opgaand gevelwerk). Markeert tevens het originele maaiveldniveau. 5. Doornikse steen uit ca. 1295. 6. Arduin (Namense steen) uit ca. 1900.

Afb. 42. Westelijk gevelvlak waarachter de kelder uit ca. 1230 is gelegen. Al het gevelmetselwerk is origineel uit ca. 1295 met sporadisch ingeboete bakstenen uit ca. 1900. De doorlopende natuurstenen plint is van arduin blokken uit ca. 1900.

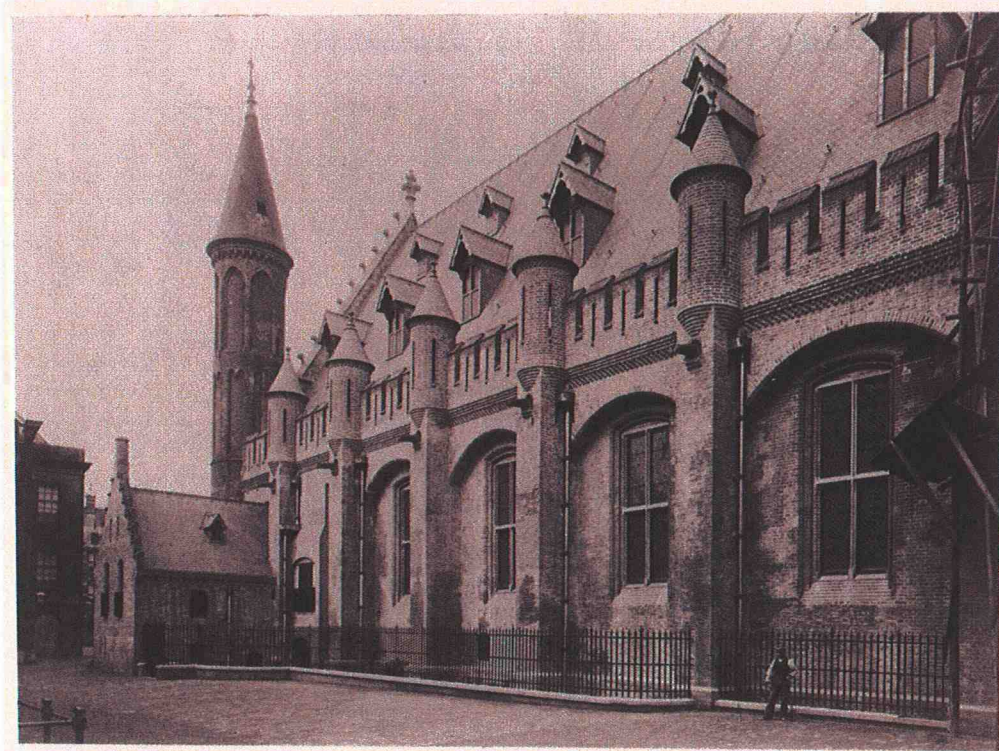
Afb. 43. Oostelijk gevelvlak waarachter de kelder uit ca. 1230 is gelegen.
 1. Origineel metselwerk uit ca. 1295 met sporadisch ingeboete bakstenen uit ca. 1900. 2. Recent inboetwerk. 3. Doornikse steen uit ca. 1295. 4. Arduin uit ca. 1900.

Afb. 44. De zuidoostelijke gevel van de Grote Zaal na sloop van de aanbouwen tijdens de restauratiecampagne van 1896-1904.
 (Haags Gemeentearchief, ca. 1900)

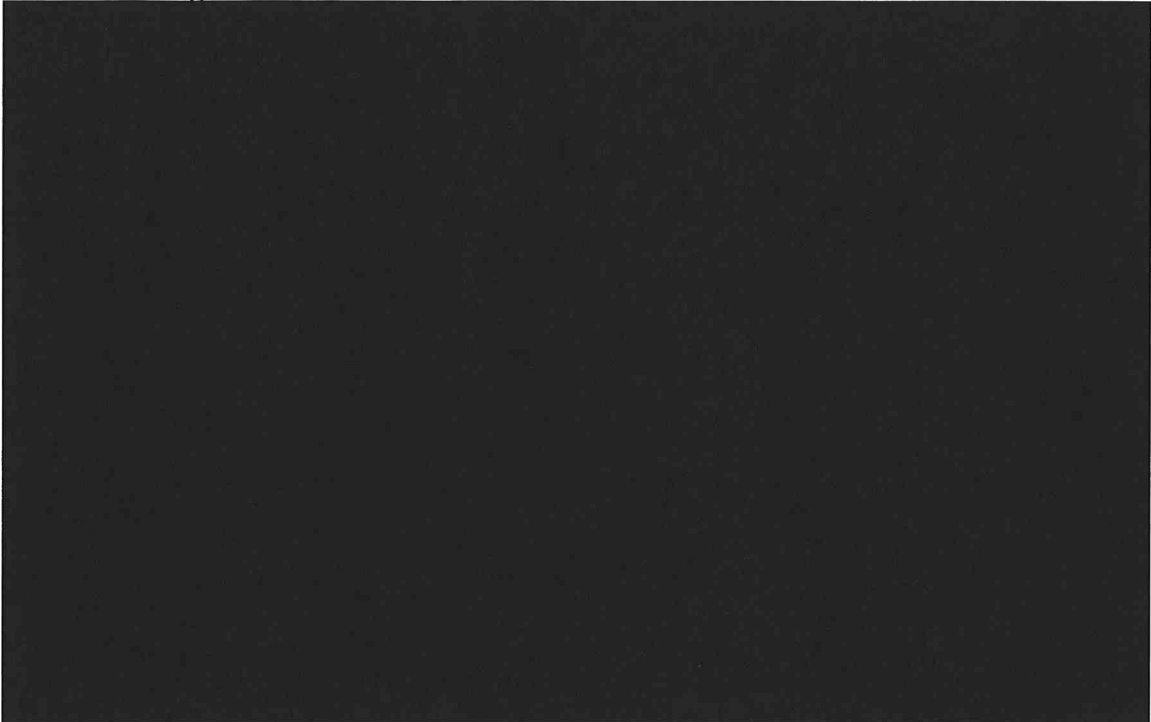

Afb. 45 en 46. Links sloop van de aanbouwen tegen de zuidgevel van de Grote Zaal tijdens de restauratie van 1896-1904. Rechts een oorspronkelijk kruisvenster in een van de traveeën van de zuidgevel van de Grote Zaal die tijdens de sloop van de aanbouwen in het zicht is gekomen. (Haags Gemeentearchief, ca. 1900)

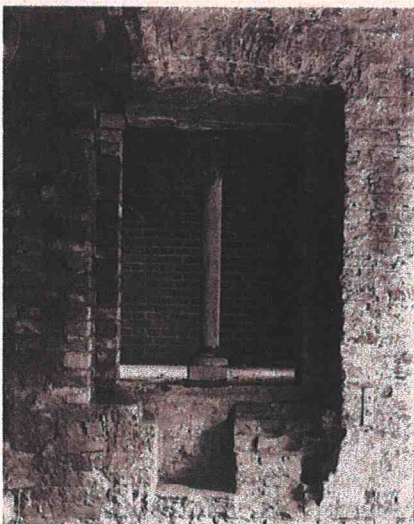

Afb. 47. De zuidgevel van de Grote Zaal kort na de restauratie van 1896-1904. (Haags Gemeentearchief, ca. 1905)

4.3 Noordgevel Grote Zaal i.v.m. doorvoer techniek

De restauratie van het complex Grafelijke Zalen is uitgevoerd in een neomiddeleeuwse stijl. Op grond van diepgaand onderzoek zijn de gebouwen hersteld, gerestaureerd en gereconstrueerd. Van het oorspronkelijk, middeleeuws interieur van de Grote Zaal heeft niets de eeuwen doorstaan. Er is een reconstructie van een middeleeuws interieur nagestreefd: een grote, dubbele schouw aan de oostgevel naar de gevonden sporen van de rookkanalen, colonnetten onder de spanten, waarvan de 'staartstukken' nog aanwezig waren, glas-in-loodramen in de kruisvensters en betimmeringen in de vorm van lambriseringen, benedenluiken voor de vensters en vensterbanken. In de Rolzaal en Weeskamer van het Rolgebouw zijn tijdens de ontmanteling voorafgaande aan de restauratie twee originele 13de-eeuwse vensters gevonden, compleet met stenen vensterbanken in het interieur. Deze vondst zal de inspiratie voor de inrichting met vensterbanken van de Grote Zaal zijn geweest.

*Afb. 49.
Oorspronkelijk
venster in het
Rolgebouw dat
tijdens de restauratie
van 1896-1904 is
herontdekt.
(Haags Gemeentearchief,
ca. 1900)*

De eikenhouten betimmeringen van de vensterbanken met de gesneden figuren op de hoekpunten komen uit het atelier Cuypers-Stolzenberg.

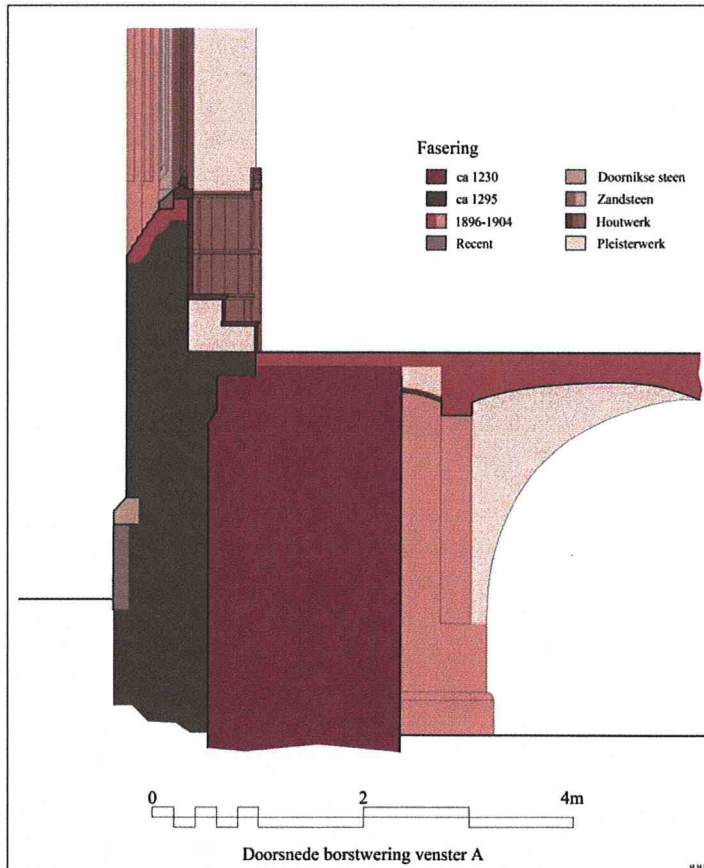
Afb. 50 en 51. Eikenhouten betimmering met vensterbanken uit ca. 1900 in een van de vensternissen van de noordgevel van de Grote Zaal. Links detail van het siersnijwerk.

Het muurwerk achter en onder de vensterbanken betreft middeleeuws muurwerk uit de bouwtijd, ca. 1295. Bij de vijf vensters in de noordgevel van de Grote Zaal dateert het borstweringmuurwerk eveneens uit de bouwtijd van ca. 1295, maar bij een drietal

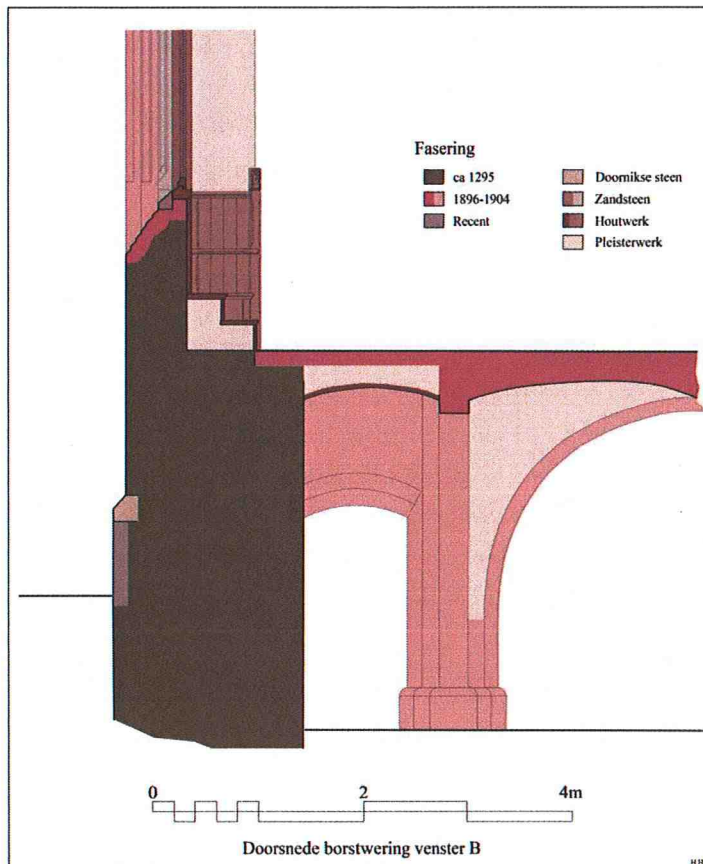
vensters is er tevens sprake van een oudere kern. Dit betreft de vensters A, C en D in de zesde, vierde en derde travee van de noordgevel (gerekend vanuit het westen). Hier is op kelderniveau sprake van ingekapseld muurwerk van het jachtslot van graaf Floris IV uit ca. 1230. Bij venster A betreft het een restant van de ommuring van de binnentuin; bij venster C en D is het de keldermuur van de zaalvleugel. Op deze keldermuur ontspringt het kruisribgewelf. Bij venster B en E (vijfde en tweede travee van de noordgevel vanaf het westen) is er alleen sprake van muurwerk uit ca. 1295. Bij venster B, evenals bij venster A, sluit de kruisgraatgewelfconstructie van de Garderobekelder uit ca. 1900 aan op het historische metselwerk. Bij venster E betreft het de aansluiting op de kruisribgewelven van de voorste kelder uit ca. 1295. Het metselwerk van de buitengevel onder de vijf vensters en boven de doorlopende natuurstenen plintband (waterlijst), betreft zowel historisch metselwerk uit ca. 1295 als restauratiewerk uit ca. 1900, uitgevoerd in Vlaams verband. Het voegwerk stamt grotendeel uit de periode 1900 met hier en daar nog historisch voegwerk uit ca. 1295. Opvallend is dat veel van het historische voegwerk is vervangen door recenter voegwerk in een veelal harde cementvoeg.

De doorlopende natuurstenen band van blokken Doornikse steen is afgewerkt met een afschuining (afzaat). Deze band is tijdens de restauratie van 1900 grotendeel hersteld in nieuwe blokken van arduin.

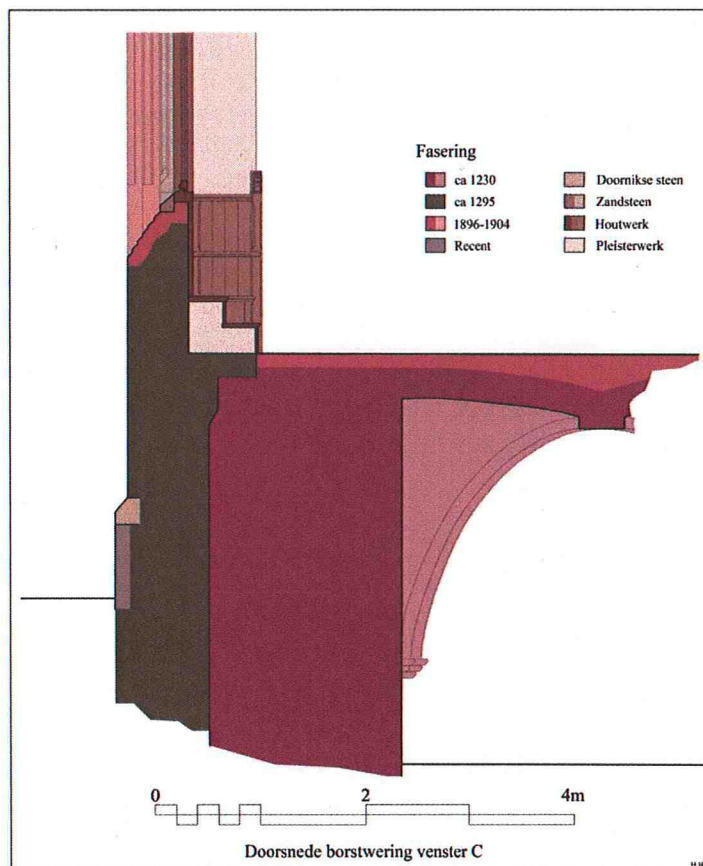
Het gevelmetselwerk van de plint is onder alle vijf vensters doorlopend vernieuwd in recenter baksteenwerk in Vlaams verband, in de voor deze periode kenmerkende restauratiekleur. Het plintmetselwerk is afgewerkt met een harde cementvoeg.

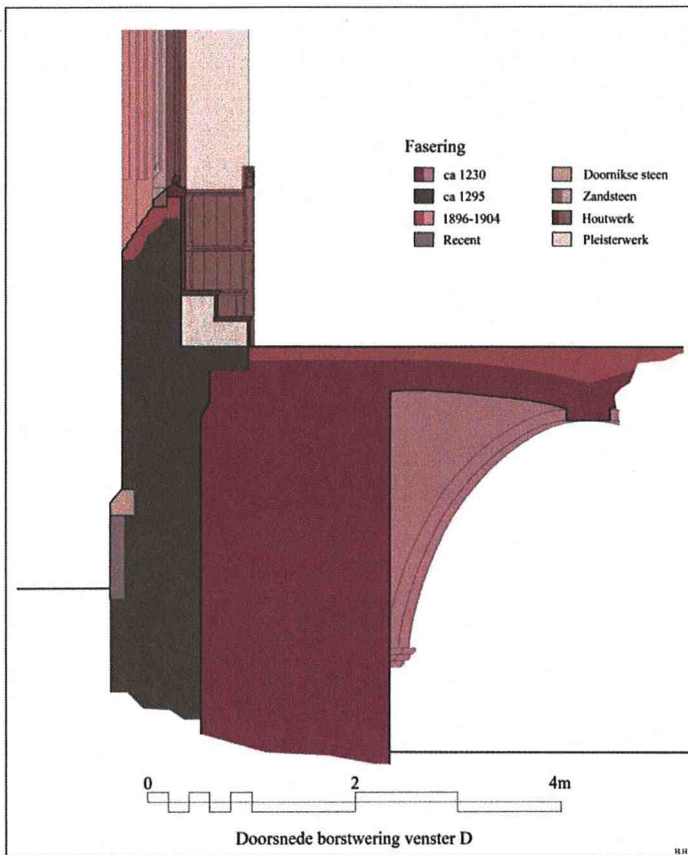
Afb. 52. Doorsnede borstwering venster A in het zesde venstertravee van de noordgevel van de Grote Zaal uit ca. 1295, met een oudere kern uit ca. 1230 en de aansluiting van de Garderobekelder uit ca. 1900. De verschillende bouwperiodes in kleur.

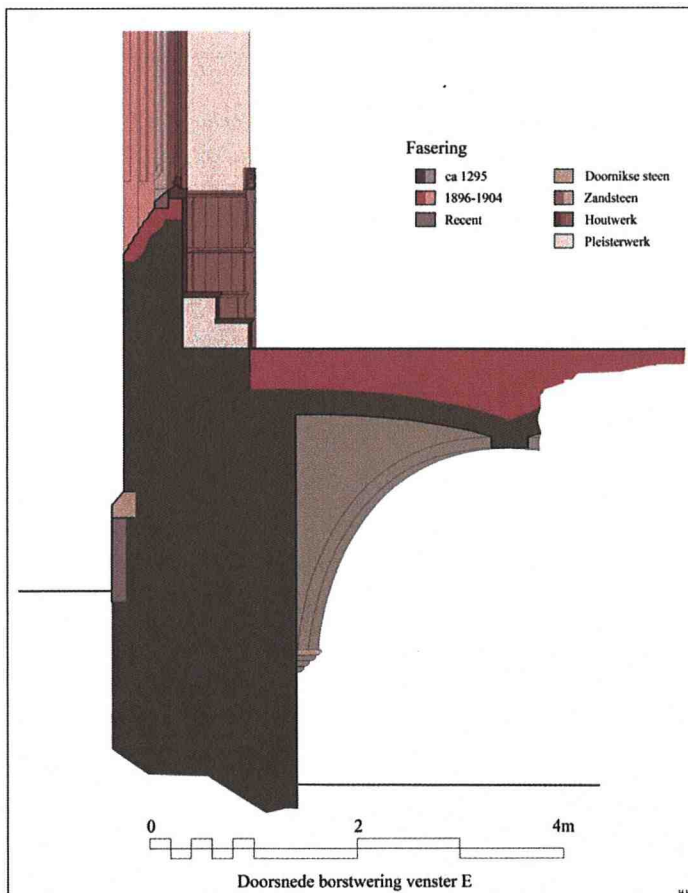
Afb. 53. Doorsnede borstwering venster B in het vijfde venstertravee van de noordgevel van de Grote Zaal uit ca. 1295, met de aansluiting van de Garderobekelder uit ca. 1900. De verschillende bouwperiodes in kleur.

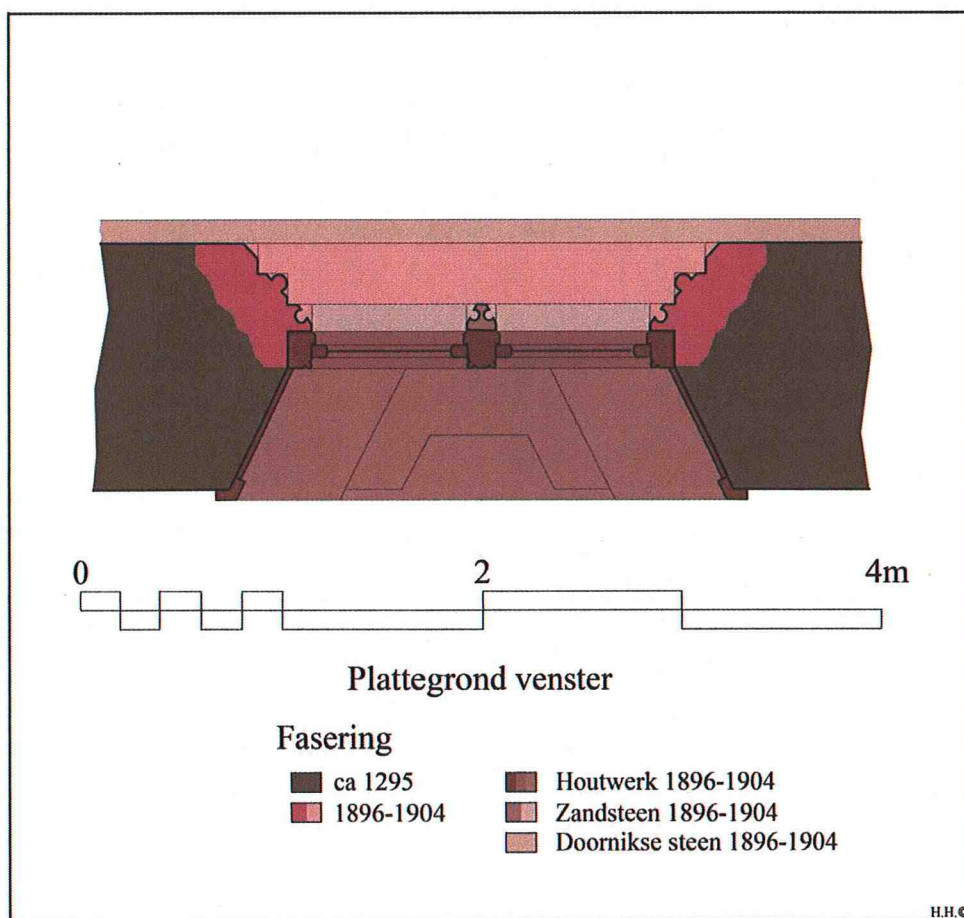
Afb. 54. Doorsnede borstwering venster C in het vierde venstertravee van de noordgevel van de Grote Zaal uit ca. 1295, met een oudere kern van de kelder uit ca. 1230. De verschillende bouwperiodes in kleur.

Afb. 55. Doorsnede borstwering venster D in het derde venstertravee van de noordgevel van de Grote Zaal uit ca. 1295, met een oudere kern van de kelder uit ca. 1230. De verschillende bouwperiodes in kleur.

Afb. 56. Doorsnede borstwering venster E in het vijfde venstertravee van de noordgevel van de Grote Zaal uit ca. 1295, met de aansluiting van het keldergewelf van de kelder van de Grote Zaal. De verschillende bouwperiodes in kleur.

Afb. 57. Plattegrond van een venster van de noordgevel van de Grote Zaal inclusief de vensterbankbetimmering. De verschillende bouwperiodes in kleur.

Afb. 58. Detail van een geveltravee van de noordgevel van de Grote Zaal. Onder de doorlopende horizontale plintband van Doornikse en arduin, metselwerk van recente datum. Erboven grotendeels origineel metselwerk uit ca. 1295 met recent voegwerk in een harde cementvoeg.

5 Waardestelling

De waardering van de onderzochte drie onderzoeksgebieden (hotspots) worden voorafgegaan door de waardering van het gehele complex Grafelijke Zalen. Zij maken daarvan immers een onverbreekelijk onderdeel uit. De Grafelijke Zalen is op zich weer een belangrijk onderdeel van het overkoepelende complex Het Binnenhof. Dit ruim acht eeuwen oude complex heeft op alle waarderingsonderdelen (historisch, stedenbouwkundig, architectuurhistorisch, bouwhistorisch en gebruikshistorisch) de hoogst mogelijke score: hoog monumentaal.

Van het onderdeel Grafelijke Zalen wordt een gespecificeerde waardering gegeven, gekoppeld aan twee waarderingstekeningen (kelderniveau en begane grond).

De waardering van de specifieke onderzoeksgebieden wordt per onderdeel toegelicht.

5.1 *Waardestelling complex Grafelijke Zalen*

5.1.1 *Algemene historische waarde*

Binnen Het Binnenhof neemt het complex Grafelijke Zalen een bijzondere en unieke plaats in. In het complex verscholen, bevinden zich bouwdelen die behoren tot de voor zover nu bekend, vroegste bebouwing op de Hof.

Deze vroege bebouwing uit het tweede kwart van de 13de eeuw, hangt samen met het gebruik ervan, namelijk als woon- en bestuurscentrum van de graven van Holland. Hoewel de woonfunctie in de vroege 19de eeuw is vervallen (met uitzondering van bewoning door een conciërge tot in de 21ste eeuw) is de bestuursfunctie gebleven en uitgebreid tot landelijk regeringscentrum.

De bouwkundige en geschiedkundige waarde vallen hier als het ware samen.

Voor het complex Grafelijke Zalen is de woonfunctie al rond 1500 vervallen. De grafelijke woning verplaatst zich dan naar de bebouwing aan de Hofvijverzijde. In de verlaten woning, bestaande uit het Rolgebouw en het Lairessegebouw, vindt het Hof van Holland onderdak.

De criminele zaken worden behandeld in de Rolzaal (waaraan de zaal haar naam ontleend); de civiele zaken in de De Lairessezaal (vernoemd naar de vervaardiger van de schilderijen die daar sinds 1689 aanwezig zijn).

De Grote Zaal is na de grafelijke functie van rechts- en ontvangstzaal, multifunctioneel gebruikt: loterijzaal, boekverkopers, vergaderplaats.

Na de grote restauratie van 1896-1904 heeft de Grote Zaal een belangrijke primaire functie gekregen als vergaderzaal voor de Opening van de Verenigde Vergadering der Staten-Generaal, waarvoor de inrichting met troonopstelling is gericht.

Tegenwoordig is Prinsjesdag nog altijd een hoogtepunt in het gebruik van het complex, naast vele andere, meest officiële bijeenkomsten.

Hoge historische waarde vanwege het begin van de landsregering, via graven, de republiek met stadhouders, overgangperiode naar koninkrijk tot het huidige regeringscentrum.

5.1.2 *Stedenbouwkundige en ensemble waarde*

Het Binnenhofcomplex is op zichzelf een 'eiland' in de stedelijke bebouwing. Als een van de vroegst bebouwde delen van de latere stad, heeft de uitbreiding van de stad rondom dit gebied plaatsgehad. Zo is aan de oostzijde van het complex het Plein een overblijfsel van de vroegere grafelijke tuinen. De stedenbouwkundige context van het Buitenhof aan de westzijde van het Binnenhof is voor een belangrijk deel verloren gegaan, vanwege doorbraken ten behoeve van verkeer. De 'ensemblewaarde' is zonder meer hoog: het complex Grafelijke Zalen vormt de kern van het Binnenhof met daaraan verbonden de Hofvijver aan de noordzijde.

De verschillende onderdelen van de Grafelijke Zalen als Grote Zaal, Rolgebouw en Lairessegebouw zijn niet los van elkaar te waarderen, maar vormen een onverbrekelijk ensemble.

Hoge stedenbouwkundige waarde van het complex Binnenhof als 'hart' van waaruit de omliggende stedelijke bebouwing is voortgekomen.

Hoge ensemblewaarde van het complex Grafelijke Zalen als ontwikkeld complex uit vroeg 13de-eeuwse kern.

5.1.3 *Architectuurhistorische waarde*

De architectuurhistorische waarde van het complex Grafelijke Zalen is hoog. In architectonisch opzicht vraagt het bouwdeel Grote Zaal/Ridderzaal alle aandacht. Een dergelijk wereldlijk gebouw uit het einde van de 13de eeuw is zeldzaam/uniek in ons land. De kenmerken van de zogenoemde Scheldegotiek, een overgangsstijl van romaans naar gotisch, uiten zich in de architectuur van spitsboogvormige spaarnissen, de torenopbouw, het roosvenster, de pinakels langs de topgevel. Het huidige voorkomen van het gebouw wordt echter grotendeels bepaald door de ingrijpende en reconstruerende restauratie van ca. 1900. Op basis van diepgaand bouwhistorisch onderzoek is toentertijd voor wat betreft de architectuur van de Grote Zaal tot deze reconstructie van gevels, kruisvensters, weergangen met arkeltorens en monumentale kap besloten.

De Haagtoren, het Rolgebouw en Lairessegebouw hebben eveneens een grotendeels gereconstrueerd uiterlijk in 'oudmiddeleeuwse stijl'. Behalve op grond van hun oorspronkelijke structuur, is ook het huidige voorkomen als kenmerkend voor de eind 19de-eeuwse reconstruerende restauratie van hoge waarde.

Hoge architectuurhistorische waarde vanwege de toegepaste overgangsstijl van romaans naar gotiek (Scheldegotiek). De Grote Zaal/Ridderzaal vormt hierin een uniek voorbeeld van 13de-eeuwse wereldlijke architectuur. Dit geldt in het bijzonder ook voor de gereconstrueerde eikenhouten kap naar oude opmetingstekeningen, die eveneens uniek is in ons land.

Hoge architectuurhistorische waarde geldt eveneens voor de zorgvuldig uitgevoerde reconstruerende restauratie uit 1896-1904, waaraan een aantal vooraanstaande architecten (Peters, Cuypers, Knuttel) hebben bijgedragen.

5.1.4 *Bouwhistorische waarde*

Het complex Grafelijke Zalen heeft een zeer interessante, zij het deels nog steeds niet onthulde, bouwgeschiedenis. De aanwezigheid van minimaal vier verschillende bouwtijden en de wijze waarop deze bouwdelen op elkaar aansluiten, geeft nog steeds voldoende aanleiding en stof tot bouwhistorisch onderzoek.

Ondanks de grote hoeveelheid reconstructiewerk resteert in het exterieur nog een groot deel van het oorspronkelijk middeleeuws muurwerk.

Voorafgaande en tijdens de restauratie van 1896-1904 is er bouwhistorisch onderzoek uitgevoerd om een zorgvuldige reconstruerende restauratie uit te voeren. Onderzoek naar de bouwgeschiedenis en oorspronkelijke indeling en gebruik van in het bijzonder het Rolgebouw is daarentegen onvoldoende uitgewerkt.

Hoge bouwhistorische waarde wordt toegekend vanwege het grotendeels oorspronkelijk middeleeuws muurwerk en de bouwhistorisch verantwoorde restauratie van 1896-1904.

Hoge bouwhistorische waarde kan tevens worden gegeven vanwege aanvullende bouwhistorische onderzoeksvraagstellingen.

5.1.5 *Waarden vanuit de gebruikshistorie*

Onder het gedeelte Algemene historische waarde is de gebruikshistorie al belicht. Het complex Grafelijke Zalen is de kern van het Binnenhofcomplex, waar de graven van Holland hun woning en bestuurscentrum hebben gesticht. Tot op de dag van vandaag staat het Binnenhof met daarin het complex Grafelijke Zalen in de belangstelling als regeringscentrum.

De Grafelijke Zalen vervullen hierin een belangrijke ceremoniële taak met het jaarlijks terugkerende fenomeen van Prinsjesdag.

5.2 Waardestelling onderdelen (drie 'hotspots')

5.2.1 Binnenplaats

De huidige binnenplaats tussen de Grote Zaal en het Rolgebouw is in principe een onderdeel geweest van de binnentuin die hoorde bij de vroegste bebouwing (ca. 1230). De bouw van het Rolgebouw met Haagtoren en ronde traptoren in ca. 1250 sloot aan op de al aanwezige binnentuin. Met de bouw van de Grote Zaal in ca. 1295 sloot de achtergevel/oostgevel het gedeelte van de 'tuin' tussen Haagtoren en ronde toren af, waardoor een binnenplaats ontstond. De functie van de binnenplaats was die van een lichthof voor de aangrenzende bebouwing en verbinding tussen Grote Zaal en Rolgebouw via de traptoren.

Na de functieverandering van het complex Grafelijke Zalen van woongebouw en ontvangstzaal tot Gerechtshof is op de binnenplaats aan de zuidzijde een trapportaal gebouwd (1511). In later tijd is de binnenplaats steeds meer gevuld met aanbouwen. De binnenplaats functioneerde enige tijd als routing voor de gebruikers van het gerechtsgebouw (ca. 1860-ca. 1900).

Bij de restauratie van 1900 wordt de binnenplaats geheel overdekt en bestemd tot antichambre/garderobe met toiletgroep.

In 1968 vindt de laatste interventie op de binnenplaats plaats: behalve het trapportaal aan de zuidzijde wordt alles weggebroken en verrijst een nieuw trapportaal aan de noordzijde.

Aan de binnenplaats op zich kan moeilijk een hoge waardering worden gegeven. Het is vrijwel vanaf het begin een restgebied geweest, waarin naar behoeven werd gebouwd, zonder architectonische vormgeving.

Hoge waarde wordt evenwel toegekend aan de gevels, die voor het grootste gedeelte uit oorspronkelijk middeleeuws metselwerk bestaan (oost- en westgevel). Met name de westgevel (= oostgevel Grote Zaal) vertoont oorspronkelijk muurwerk. Dit geldt ook voor de zuidgevel (trapportaal 1511), waar voor het onderste gedeelte een klamp van restauratiesteen is aangebracht in 1968-1971.

Trapportaal: Naar ontwerp van ir. H. Lussanet de la Sablonière is in 1968 een trapportaal gebouwd, dat qua materiaalgebruik duidelijk afwijkend is van de omgevende architectuur. De zorgvuldige uitvoering van het portaal, zowel aan het exterieur (bewerkte natuursteen) als in het interieur geeft dit bouwdeel een positieve monumentwaarde.

5.2.2 Garderobekelder

De Garderobekelder is de jongste van de drie kelders onder de Grote Zaal. De kelder is in 1900 XXXXXXXXXX gebouwd in de stijl van de twee middeleeuwse kelders. Er is hier geen sprake van reconstructie, want dit gedeelte is nooit onderkelderd geweest. Mogelijk is ten tijde van de renovatie van de kap van de Grote Zaal in 1860 deze ruimte deels ontgraven voor de plaatsing van steunen voor de gietijzeren kolommen in de zaal.

In 1968-1971 is een drietal doorbraken gemaakt voor toegangen naar de middelste oudste kelder, naar het nieuwe trapportaal aan de noordzijde en naar de ronde traptoren aan de zuidzijde. Tevens is tegen de noordgevel een dubbele toiletgroep geplaatst ter grootte van twee rechthoekige gewelfvakken. Het historische muurwerk uit ca. 1230 in het oostelijke deel van de noordgevel is aangeheeld. In 1978 is in de twee kruisgewelfvakken in de zuidwesthoek een dubbele toiletgroep ingebouwd. Hiervoor is een garderobe-opstelling geplaatst.

Hoge monumentwaarde geldt voor de kelder in de eerste plaats vanwege het oorspronkelijk muurwerk dat hier nog aanwezig is. Een gedeelte van de noordmuur dateert uit de vroegste bouwperiode van ca. 1230. De overige muren (oost- en zuidmuur) bestaan uit middeleeuws muurwerk van ca. 1295.

Hoge monumentwaarde geldt eveneens voor de kruisgraatoverwelving van de kelder. Indifferente waarde: de inbouw van de toiletgroepen, de toiletten tegen de noordmuur van de garderobekelder en het aangeheelde muurwerk, links van het met een rode voeg gemarkeerde bouwspoor, dat aansluit op het metselwerk uit ca. 1230 (noordgevel).

5.2.3 Oostmuur Garderobekelder

De oostgevel van de kelder is gelijk aan de eindgevel van de Grote Zaal. De muurvlakken onder de gewelven zijn door penanten in twee delen verdeeld. Het muurwerk onder de segmentbogen bestaat grotendeels uit oorspronkelijk middeleeuws metselwerk (ca. 1295).

Tussen de penanten en onder de segmentbogen is in 1968-1971 muurwerk aangebracht waarop houten bankjes rusten.

Het muurwerk uit ca. 1295 heeft zodoende een hoge monumentwaarde.

Hetzelfde geldt voor het muurwerk van de boogvelden erboven, [REDACTED]

Indifferente monumentwaarde: de houten bankjes met muurwerk uit 1968-1971.

5.2.4 Zuidmuur Garderobekelder

De zuidmuur van de Garderobekelder is de oorspronkelijke zuidgevel van de Grote Zaal. Het muurwerk van de meest westelijke travee gaat schuil achter de inbouw van de toiletgroep. Tegen het onderste gedeelte van de muur is een klamp aangebracht in 1968-1971.

De doorgang naar buiten dateert uit 1900 en was de enige toegang tot de in dat jaar gebouwde installatiekelder (nu Garderobekelder). De omlijsting van de doorgang en de doorgang zelf dateren zodoende uit 1900.

De zuidmuur heeft, afgezien van de klamp, derhalve een hoge monumentwaarde.

5.2.5 Zuidgevel exterieur Grote Zaal t.p.v. toegang Garderobekelder

De toegang tot de Garderobekelder bevindt zich in de laatste travee van de Grote Zaal vanuit het westen onder de plint. De plint is afgedekt met een afzaat van

oorspronkelijk Doornikse steen. Bij de restauratie van 1900 is veel van deze natuursteen vervangen door arduinblokken. Het muurwerk onder de plint is rondom de toegang deels vernieuwd in 1900, terwijl het grootste deel boven de trap nog oorspronkelijk muurwerk bevat (ca.1295).

Hoge monumentwaarde wordt toegeschreven aan het muurwerk dat grotendeels authentiek is en waar het restauratiewerk uit 1900 betreft, en vermoedelijk slechts een steendiepte is ingeboet.

Positieve monumentwaarde: toegang uit 1900.

Indifferente monumentwaarde: trap naar maaiveld.

5.2.6 *Interieur Grote Zaal*

De invulling van de diepe dagkanten van de vensters in de lange wanden (noord- en zuidmuur) van de Grote Zaal dateert uit de restauratie van 1896-1904. Per lange wand zijn er zes traveeën, waarvan er in totaal negen zijn voorzien van een eiken betimmering met vensterbanken en siersnijwerk. De oorspronkelijke invulling is onbekend: de vroegste afbeelding van het interieur van de Grote Zaal dateert uit het midden van de 17de eeuw toont niet de vensternissen. Evenmin is dit het geval in 18de-eeuwse afbeeldingen: de wanden zijn dan voorzien van houten markt-kramen. Vermoedelijk is de invulling met vensterbanken ingegeven door de oorspronkelijke vensternisvulling met banken zoals deze bij de ontmanteling omstreeks 1900 in de Rolzaal zijn gevonden. De betimmering van de vensternissen vormt samen met de eikenhouten lambrisering een eenheid.

Deze betimmering heeft in haar geheel een hoge monumentwaarde.

Het muurwerk onder de vensters vertegenwoordigt eveneens een hoge monumentwaarde. Bij drie van de vijf venstertraveeën (travee A, C en D) bestaat het muurwerk onder de vensters en onder de vensterbanken uit oorspronkelijk middeleeuws muurwerk uit twee perioden: ca. 1230 en ca. 1295. Bij de overige twee vensternissen (travee B en E) dateert het muurwerk uit ca. 1295.

5.2.7 *Exterieur Grote Zaal*

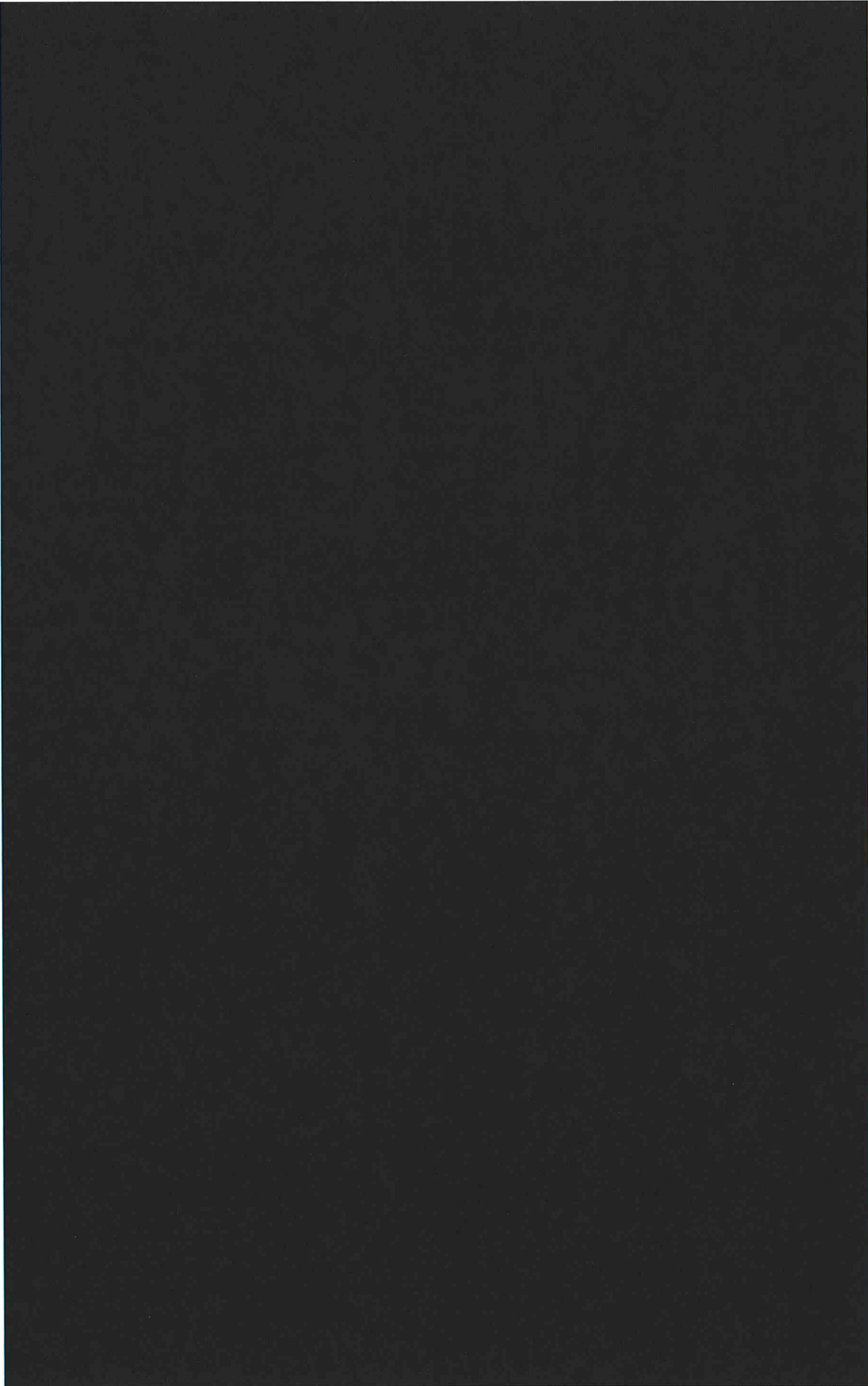
Het exterieur van de Grote Zaal heeft door de vele aanbouwen meer geleden dan de zuidgevel. Behalve dichtzettingen van vensterpartijen en ad hoc-doorbraken van middeleeuws muurwerk, is zelfs een groot deel van de steunberen gesloopt ten behoeve van het 'nieuwe' gebouw tegen de noordgevel.

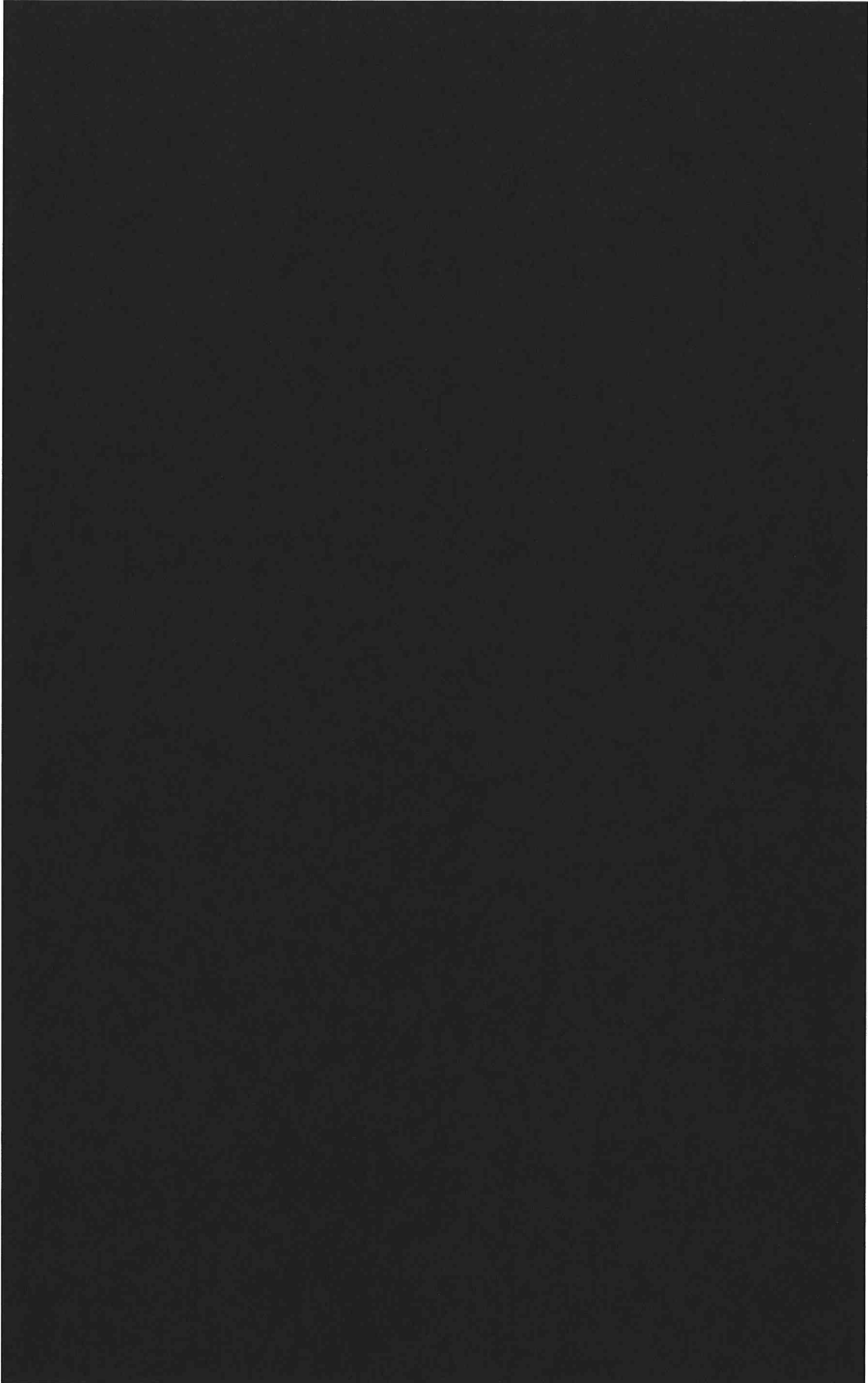
Er is daarom relatief veel restauratiewerk uit ca. 1900 aanwezig. Hiervoor zijn oorspronkelijke bakstenen en nieuw gebakken restauratiestenen gebruikt. Het muurwerk onder de plint van Doornikse steen/arduin is in recente tijd vernieuwd en van een harde cementvoeg voorzien.

Hoge monumentwaarde voor het oorspronkelijk metselwerk en restauratiemetselwerk.

Indifferente waarde voor het voegwerk onder de plint.

Afb. 59 en 60 op de volgende twee pagina's: de plattegrond van de kelderverdieping en bel-etage van de Grafelijke Zalen met de verschillende monumentwaarden in kleur.

6 Aanbevelingen voor verder onderzoek en documentatie tijdens werkzaamheden

Vanwege de geplande ingrepen ter plaatse van de drie 'hotspots' is aanvullend bouwhistorisch onderzoek wenselijk. [REDACTED] komt er zicht op de kern van het oorspronkelijk muurwerk zodat de opbouw hiervan in kaart kan worden gebracht. Zo kan bij de oostmuur in de Garderobekelder tevens gecontroleerd worden of er eventueel sprake is van een oudere kern (uit ca. 1230) in het 188cm dikke muurwerk van ca. 1295. Ook [REDACTED] in het muurwerk uit ca. 1250 in de westgevel van het Rolgebouw aan de binnenplaats is bouwhistorische documentatie gewenst voor de vastlegging van de oorspronkelijke opbouw van de kern van het muurwerk (kistwerk?) en/of er eventueel sprake is geweest van mogelijke nu niet zichtbare (of onbekende) dichtzittingen van oudere doorbraken. Tijdens de restauratie van 1896-1904 is hoofdzakelijk bouwhistorisch onderzoek uitgevoerd omwille van een zorgvuldige reconstruerende restauratie. Voortschrijdend inzicht en de aanwezigheid van verschillende bouwperiodes maakt dat het ondergeschikte bouwhistorische onderzoek naar de bouwgeschiedenis uit 1896-1904 aan herziening toe is. Dit betreft onder andere de herinterpretatie van de verschillende bouwperiodes, de relaties tot elkaar en de oorspronkelijke indeling en gebruik van het complex Grafelijke Zalen in de verschillende periodes, met in het bijzonder het Rolzaalgebouw.

7 Literatuurlijst

Jhr. G.G. Calkoen, 'Het Binnenhof van 1247-1747', in: *Jaarboek Die Haghe* 1902, p. 35-182.

P.J.H. Cuypers, J. Kalf (red.), *Voorloopige lijst der Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst, Deel III, De provincie Zuidholland*, Utrecht 1915.

E.J. Haslinghuis, H. Janse, *Bouwkundige termen, Verklarend woordenboek van de westerse architectuur- en bouwhistorie*, Leiden 1997.

J.H. Heijenbroek & G.H.P. Steenmeijer, *Demarcatierapport Binnenhofcomplex, Grafelijke Zalen: Bouwgeschiedenis*, Utrecht 2013.

A. Ising, *Het Binnenhof te 's Gravenhage*, 's Gravenhage 1879.

H. Janse, m.m.v. G.J. Hartkamp, *Zeven eeuwen bouwen in 's-Gravenhage, De bouwwereld in 's-Gravenhage van 1280-tot 1980*, 's-Gravenhage 1980.

H.L. Janssen, J.M.M. Kylstra-Wielinga, B. Olde Meierink, (red.), *1000 jaar kastelen in Nederland, functie en vorm door de eeuwen heen*, Utrecht 1997.

E.H. ter Kuile, 'De bouwgeschiedenis van het grafelijk paleis op het Binnenhof', in: *Holland*, Regionaal-historisch tijdschrift, 10^e jaargang, december 1978, p. 313-328

A.J.J. Mekking, 'De Grote Zaal van Floris V te Den Haag, Een onderzoek naar de betekenis van het concept', in: *Holland in wording, De ontstaansgeschiedenis van het graafschap Holland tot het begin van de vijftiende eeuw*, Hilversum 1991, p. 65-90.

C.H. Peters, *De Landsgebouwen te 's Gravenhage*, 's Gravenhage 1891.

J. de Riemer, *Beschryving van 's Gravenhage*, Delft 1730.

E. Röell, 'Die gräflichen Säle auf dem Binnenhof, Architektur- und bauhistorische Untersuchung', in: G. von Buren e.a. (red.), *Burgen und Schlösser in den Niederlanden und in Deutschland, Forschungen zu Burgen und Schlössern, Band 8*. München, Berlin 2004, p. 35-48.

R. Stenvert e.a., *Monumenten in Nederland, Zuid-Holland*, Zwolle 2004.

F.A.J. Vermeulen, *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandsche Bouwkunst, Eerste deel, Voorgeschiedenis en middeleeuwen*, 's-Gravenhage 1928.

M.M.A. van Veen, m.m.v. E. Esser, *Het grafelijk en stadhouderlijk hof, Den Haag, Een overzicht van opgravingen en waarnemingen van 1770 tot en met 2013*, Haagse Oudheidkundige Publicaties 19, Den Haag 2015.

J.W. Verkaik, 'Het Binnenhof in Den Haag', in: J. Stöver e.a. (red.), *Kastelen en buitenplaatsen in Zuid-Holland*, Amersfoort 2000, p. 214-219.

D.J. de Vries, 'Vergelijkend natuurwetenschappelijk dateringsonderzoek', in: *Bulletin KNOB*, Jaargang 1999, 2000, nummer 3, p. 74-84.

C. de Wit, 'Het ontstaan van het Haagse Binnenhof', in: *Bulletin KNOB*, Jaargang 1954, zesde serie, nummer 7, p. 2-22.

Beschrijving van de Grafelijke Zalen op het Binnenhof te 's Gravenhage, In opdracht van den Minister van Waterstaat, bewerkt door de Commissie van Advies en uitgegeven door de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst, 1907.

8 Colofon

Opdrachtgever

Rijksvastgoedbedrijf

[Redacted]

Ministerie van Binnenlandse zaken en Koninkrijksrelaties

Korte Voorhout 7

2511CW Den Haag

Uitvoering

Bureau Voor Bouwhistorisch Onderzoek

[Redacted]
[Redacted]
[Redacted]
[Redacted]
[Redacted]

Restauratie- en Bouwhistorisch Onderzoek

[Redacted]
[Redacted]
[Redacted]
[Redacted]
[Redacted]
[Redacted]

